

REDEFINICIJA FENOMENA NACIONALNOG: NACIJA KAO INSTITUCIONALIZOVANA FORMA, PRAKTIČNA KATEGORIJA, KONTINGENCIJA

Rasprave o fenomenu nacionalnog većinom su rasprave o *nacijama*. Nacije se shvataju kao realni entiteti, kao zajednice, kao supstancijalni, trajni kolektivi. Uzima se zdravo za gotovo *da* one *postoje*, iako je sporno *kako* to one postoje, i kako su uopšte i nastale.

Sličan realizam u tumačenju društvenih grupa dugo je dominirao u mnogim oblastima sociologije i njoj srodnim disciplinama. Međutim, tokom poslednjih desetak godina pojavila su se bar četiri nova trenda u teoriji društva koja su podrila ovakvo shvatanje društvenih grupa kao realnih, supstancijalnih entiteta. Prvi je prosperitetna teorija mreže, odnosno sve veće interesovanje za društvene mreže, što je sada glavna metafora i orijentaciona tačka u društvenoj teoriji. Drugi trend koji osporava realističko poimanje društvenih grupa jesu metodološki krajnje raznorodne teorije racionalnog delanja.¹ Kao treće, pomerilo se i težište od strukturalističkih teorija, u najširem značenju te reči, prema raznorodnim “konstruktivističkim”; dok strukturalističke teorije tumače društvene grupe kao nepromenljive delove društvene strukture, konstruktivističke teorije shvataju društvene grupe kao nešto konstruisano, kontingentno i nestalno. Konačno, zahvaljujući teoretskoj diferenciranosti

NACIONALIZAM U NOVOM KONTEKSTU: FENOMEN NACIONALNOG I NACIONALNO PITANJE U NOVOJ EVROPI

RODŽERS BRUBEJKER

*S engleskog prevele Aleksandra Kostić i
Aleksandra Bajazetov-Vučen*

¹ Bogata literatura o kolektivnom delanju (počev od: Mancur Olson, *The Logic of Collective Action: Public Goods and Theory of Groups*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971, pa sve do: Michael Hechter, *Principles of Group Solidarity*, Berkeley: University of California Press, 1987) odigrala je veoma značajnu ulogu u osporavanju zdravorazumskog razumevanja društvenih grupa, njihovih odlika i njihovog nastanka.

koja je svojstvena postmoderni, naglasak se sve više stavlja na fragmentarnost, efemernost i eroziju utvrđenih formi i jasnih granica. Ovi trendovi su veoma heterogeni, ponekad čak i međusobno protivrečni, ali oni imaju i jednu zajedničku crtu: svi oni problematizuju fenomen grupe i podrivaju aksiom o grupi kao nečem statičnom.

Međutim, ovo udaljavanje od realističkog tumačenja grupe nije se odvijalo ravnomerno. U proučavanju klasa, da navedem samo najupadljiviji primer, a naročito u proučavanju radničke klase (termin koji se danas teško još može koristiti bez znakova navoda ili već nekog drugog signala za distanciranje), ono je bilo radikalno. Štaviše, radnička klasa, shvaćena kao realni entitet ili kao supstancijalna zajednica, uglavnom više i nije predmet analize: kao takvu su je osporili i teorija i detaljan empirijski rad i istraživanja iz domena društvene istorije i istorije rada, ali i istorija javnog diskursa i pokretljivosti.² Proučavanje klase kao kulturnog i političkog idioma, kao modusa za sukobljavanje i kao apstraktne dimenzije koja je u osnovi čitave ekonomske strukture i dalje je veoma živo – ali makar više nije opterećeno shvatanjem klasa kao realnih, trajnih entiteta.

284 U isto vreme, međutim, shvatanje *nacija* kao realnih entiteta i dalje određuje proučavanje fenomena nacionalnog i nacionalizma. Ovo realističko, supstancijalističko gledište dele čak i oni koji se inače veoma razlikuju u tumačenju samih fenomena nacionalnog i nacionalizma.

Na jednoj strani, od ovakvog shvatanja polaze sami nacionalisti i “nacionalno svesni” naučnici. Oni tvrde da nacionalizmu prethodi postojanje nacije, i da je on izraz težnji jedne nacije za autonomijom i nezavisnošću. Nacije se tumače kao kolektivne individue kadre za koherentno, svrhovito kolektivno delanje. Nacionalizam je drama u kojoj glavnu ulogu igraju nacije. Mogli bismo pomisliti da ovaj sociološki naivan stav ne može naći svoje mesto u savremenoj nauci – ali upravo na

2 Značajna knjiga E. P. Tompsona (E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, New York: Vintage, 1963) označila je početak ovog procesa. Tompson, doduše, naglašava da klasa nije stvar, da ona, tako shvaćena, uopšte i ne postoji, već da je klasa “pre nešto što se događa”, nešto što nema trajan oblik, da se ona može shvatiti i kao “odnos” (str. 9-11), ali on konačno ipak uzima radničku klasu kao realni entitet, kao zajednicu, kao istorijsku individuu, pošto svoju knjigu definiše kao “biografiju engleske radničke klase od adolescencije do ranih godina zrelosti”, a na kraju zaključuje: “Uza sve potrebne ograde, najvažnija činjenica za čitav period od 1790. do 1830. godine jeste nastanak radničke klase” (str. 9-11, 194).

njega često nailazimo u novijim tumačenjima nacionalnih pobuna u nekadašnjem Sovjetskom Savezu.³

Međutim, realistička ontologija nacije presudno je uticala i na daleko trezvenije i daleko manje apologetske naučne radove. Uzmimo samo jedan pokazatelj: bezbroj rasprava o fenomenu nacionalnog i o nacionalizmu otpočinju s pitanjem šta je nacija. Sa stanovišta teorije ovo pitanje uopšte nije tako bezazleno kako bismo mogli pomisliti: ono, naime, polazi od toga da entitet koji treba definisati svakako već postoji. Samo pitanje, dakle, odražava realističko, supstancijalističko shvatanje da je “nacija” nekakav realni entitet neke vrste, mada je neuhvatljiv i mada ga je teško definisati.

Tumačenje nacije kao realnog entiteta i supstancijalne celine nije svojstveno samo takozvanim primordijalistima, tj. onima koji naglašavaju duboke korene, poreklo u pradavnim vremenima i emotivnu snagu nacionalnih spona.⁴ Ovakvom tumačenju skloni su i mnogi “modernisti” i “konstruktivisti” koji smatraju da su nacije oblikovali faktori kakvi su industrijalizacija, nejednak razvoj, širenje komunikacionih i saobraćajnih mreža i homogenizujuća snaga moderne države. Isto tako, supstancijalistički pristup nije svojstven ni samo onima koji nacije definišu “objektivno”, tj. preko zajedničkih objektivnih odlika kakve su jezik, religija i slično; njega, naprotiv, dele i oni koji naglašavaju subjektivne faktore kakvi su zajednički mitovi, sećanja ili način na koji pripadnici grupe sami sebe vide.

285

Paradoksalno je to što realistički, supstancijalistički pristup problemu nacionalnog leži čak i u osnovi onih radova koji žele da raskrinkaju, da demistifikuju nacionalizam tako što poriču da nacije uopšte realno postoje. Ako je nacija ilu-

3 On kvari čak i rad tako istaknutog stručnjaka za sovjetska nacionalna pitanja kakva je Elen Karer d'Ankos (v. Héléne Carrère d'Encausse, *The End of the Soviet Empire: The Triumph of the Nations*, New York: Basic Books, 1993).

4 Moram da naglasim da ovde ne želim da kritikujem primordijalizam, ugnulog konja kog stručnjaci za etnicitet i nacionalizam i dalje podbadaju. Danas nema ozbiljnijeg naučnika koji će zastupati ono stanovište koje se po pravilu pripisuje primordijalistima, stanovište, dakle, po kom su nacije ili etničke grupe primordijalni, nepromenljivi entiteti. Svi se slažu s tim da su nacije istorijski konstrukti, iako postoje značajna neslaganja oko relativne težine koju u tom procesu imaju premoderne tradicije i promene svojstvene moderni, pradavna sećanja i novija pokretljivost, “autentično” i “veštačko” osećanje pripadnosti. Ja, dakle, ne kritikujem uobičajenu predstavu o primordijalizmu već onaj znatno prisutniji supstancijalistički, realistički stav koji nacijama kao kolektivima pripisuje realno postojanje i trajnost, kako god inače poimao te kolektive.

zorna ili lažna zajednica, tvrde oni, ako je ona neka vrsta ideološke dimne zavese, onda je nacionalizam stanje lažne svesti, pogrešno shvaćenog identiteta. Ovim se, međutim, pitanje realnosti odnosno realne delotvornosti fenomena nacionalnog i njegovih odlika svodi na pitanje realnosti nacije kao konkretne zajednice, a time se zatvaraju putevi ka alternativnim i teorijski daleko perspektivnijim načinima da se razume fenomen nacionalnog i njegove odlike.

Problem je u tome što ovakvo supstancijalističko shvatanje nacije kao realnog entiteta zapravo koristi praktične kategorije kao analitičke: ono uzima pojam svojstven *praksi* nacionalizma i praksi moderne države i državnog ustrojstva (a to je realistički, reifikujući pojam nacije kao realne zajednice), i čini od njega pojam centralan za *teoriju* nacionalizma. Reifikacija je društveni proces, a ne samo intelektualni metod. Kao takva, ona je od presudne važnosti za fenomen nacionalizma, što smo i odveć jasno mogli da vidimo tokom poslednjih godina.⁵ Pošto želimo da analiziramo nacionalizam, svakako treba da pokušamo da objasnimo ovaj društveni proces reifikacije, proces kojim se politička fikcija o naciji automatski i veoma efektno ostvaruje u praksi. To je možda jedan od najvažnijih zadataka koji teorija nacionalizma ima. Međutim, ne sme da nam se dogodi da u praksi i nehotično *reprodukujemo* ili *reafirmišemo* ovu reifikaciju nacije tako što ćemo naciju reifikovati teorijski.

286

To što odbacujem realistički i supstancijalistički pristup naciji ne znači da odbacujem i realnost fenomena nacionalnog.⁶ Naprotiv, ja želim da ponudim

5 Kako Pjer Burdije tvrdi u svom radu o simboličkim dimenzijama stvaranja društvenih grupa, reifikacija je od presudnog značaja u kvaziperformativnom diskursu nacionalistički orijentisanih političara, a on u određenim trenucima može da stvori upravo ono od čijeg postojanja zapravo polazi – dakle, naciju kao realnu društvenu grupu koja je mobilisana ili se može mobilisati. Burdije nije pisao posebno o nacionalizmu, ali on se ovom temom bavi u jednom radu o regionalizmu (Pierre Bourdieu, “L’identité et la représentation: éléments pour une réflexion critique sur l’idée de région”, u: *Actes de la recherche en sciences sociales* 35 (November 1980); deo tog rada objavljen je u: Bourdieu, *Language and Symbolic Power* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991), str. 220–28; v. i zaključak u: “Social Space and the Genesis of Classes” u istoj toj zbirci eseja, str. 248–51.

6 Ovde se razilazim s onim teoretičarima koji smatraju da je termin nacija neadekvatan ili beznadežno kompromitovan označivač za navodno realan entitet ili zajednicu, pa zato u potpunosti izbegavaju da se bave fenomenom nacionalnog i njegovim odlikama; ovo naročito važi za uticajno delo Čarlsa Tilijsa i njegovih saradnika, v. Charles Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton: Princeton University Press, 1975. Tili u Uvodu kaže da je “u političkom rečniku 'nacija' i dalje jedna od najspornijih i naj-

nov način razumevanja te realnosti, da proučavanje fenomena nacionalnog i njegovih odlika razdvojim od proučavanja nacija kao supstancijalnih entiteta ili celina. Težište pažnje treba da bude na nacionalnom kao apstraktnoj promenljivoj veličini, kako to u drugom kontekstu kaže Dž. P. Netl,⁷ a ne na naciji kao realnom kolektivitetu. Nacijama se ovde neću baviti kao supstancom već kao institucionalizovanom formom, ne kako celovitom zajednicom već kao praktičnom kategorijom, ne kao entitetom već kao kontingentnim događajem. Jedino tako ćemo moći da shvatimo realnost fenomena nacionalnog i istinsku snagu nacionalizma a da se na teorijskom nivou ne pozivamo upravo na “političku fikciju” “nacije”, čiji praktični potencijal u stvari i želimo da objasnimo.⁸

Ne treba, dakle, da se pitamo šta je to nacija već kako se nacionalno kao politička i kulturna forma institucionalizuje unutar jedne države i između država. Kako nacija funkcioniše kao praktična kategorija, kao klasifikaciona shema, kao kognitivni okvir? Zahvaljujući čemu su ove kategorije manje ili više uticajne, manje ili više delotvorne kada ih koristi država, odnosno kada se koriste protiv države. Od čega zavisi da li će se neki politički akter uspešno pozivati na naciju ili zazivati naciju?⁹

Ovo možda i nije pogodan trenutak za ovakvu vrstu rasprave. Raspad Sovjetskog Saveza, nacionalni sukobi u državama nastalim na njegovoj nekadašnjoj teritoriji, etnonacionalni ratovi u transkavkaskom regionu i na severu Kavkaza, kr-

287

tendencioznijih reči” (str. 6). Tili zato težište interesovanja pomera s nacije na državu, i time se eksplicitno distancira od starijih radova o formiranju nacije. Pridev “nacionalni” javlja se u čitavoj knjizi, ali isključivo kao mera, kao oznaka za obim, i on tu u suštini uvek znači što i “državni”, “široim čitave države”, a nema nikakve veze s fenomenom nacionalnog ili s njegovim odlikama.

7 V. J. P. Nettl, “The State as a Conceptual Variable”, u: *World Politics* 20 (1968).

8 O naciji kao političkoj fikciji v. Louis Pinto, “Une fiction politique: la nation”, u: *Actes de la recherche en sciences sociales* 64 (1986); usvojivši Burdijeovo stanovište, Pinto iskazuje poštovanje prema studijama o nacionalizmu koje je napisao istaknuti mađarski istoričar Jene Sič.

9 Među inspirativnijim novijim raspravama u kojima se “nacija” ne tumači kao realni entitet izdavam: Richard Handler, “Is ‘Identity’ a Useful Cross-Cultural Concept?”, u: John Gillis, ed., *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton: Princeton University Press, 1994); Katherine Verdery, “Whither ‘Nation’ and ‘Nationalism’?”, u: *Daedalus* 122, no. 3 (1993), i Craig Calhoun, “Nationalism and Ethnicity”, u: *Annual Review of Sociology* 19 (1993).

realnost i da su veoma snažne, mogao bi neko da pita. Zar nam sve to ne kazuje da su nacije uspele da se održe kao solidarne grupe, kao žiže identiteta i lojalnosti i kao osnov za kolektivno delanje, koliko god da su se sovjetska i jugoslovenska država trudile da ih uguše?

U kontekstu razuzdanog etnonacionalizma, razumljivo je što neki neće odoleti iskušenju da prihvate stanovište koje polazi od postojanja nacije. Međutim, tom iskušenju se valja odupreti. Nisu nacije te koje rađaju nacionalizam. Njega stvaraju (ili, tačnije rečeno, njega indukuju) specifične *političke sfere*.¹⁰ Njegovu dinamiku određuju svojstva političkih sfera, a ne svojstva kolektivâ.¹¹

Uzmimo kao primer sovjetski i postsovjetski nacionalizam. Ako njega tumačimo kao borbu između nacija, između realnih, solidarnih grupa koje su nekako uspele da se održe, koliko god da je sovjetska država pokušavala da ih uguši, ako tvrdimo da nacije i nacionalizam danas jačaju *uprkos* nemilosrdno antinacionalnoj politici sovjetskog režima, onda smo sve postavili naopako. Fenomen nacionalnog i nacionalizam danas jačaju najvećim delom upravo *zbog* takve politike. Koliko god da su bile antinacionalističke, mere sovjetskog režima niukoliko nisu bile i antinacionalne. Sovjetski režim uopšte nije nemilosrdno suzbijao nacionalno – on ga je u velikoj meri institucionalizovao. Jeste režim suzbijao *nacionalizam*, to je tačno, ali Sovjetski Savez je u isto vreme otišao mnogo dalje nego bilo koja država pre ili posle njega utoliko što je fenomen nacionalnog institucionalizovao na teritorijalnom nivou i etničku nacionalnost, pripadnost etničkoj naciji, kao bitne društvene kategorije. I tako je i nehotice stvorio političku sferu koja je veoma pogodovala stvaranju i jačanju nacionalizma.

Sovjetski režim ovo je učinio na dva načina. S jedne strane, on je isekao sovjetsku državu na više od pedeset nacionalnih teritorija, a svaka od njih eksplicitno je definisana kao zavičaj određene etnonacionalne grupacije. Hijerarhijski najviše nacionalne teritorije (one su danas nezavisne države naslednice SSSR-a) bile su definisane kao kvazinacionalne države, i imale su sve što im za to treba: terito-

¹⁰ Nacionalizam mogu da proizvedu i ekonomska i kulturna sfera, ne samo politička. V. npr. Katherine Verdery, "Nationalism and National Sentiment in Post-Socialist Romania", u: *Slavic Review* 52 (1993); Verderijeva objašnjava kako je restrukturiranje privrede u vremenu posle sloma socijalizma dovelo do nastanka nacionalizma.

¹¹ Ovime ću se podrobnije baviti u 3. poglavlju, u kom termin "sfera" koristim uglavnom u onom značenju u kom ga i Pjer Burdije koristi. Za veoma ubedljivo objašnjenje tog pojma v. Pierre Bourdieu/LoFLc Wacqant, *An Invitation to Reflexive Sociology* (Chicago: University of Chicago Press, 1992) str. 94ff.

riju, ustav, zakonodavstvo, administrativni sistem, kulturne i naučne institucije, i tako dalje.

S druge strane, stanovništvo je bilo podeljeno u krajnje precizno segmentirane etničke nacionalnosti koje su se međusobno isključivale, sveukupno preko stotinu njih. Kad je jednom tako kodifikovana, etnička nacionalnost nije bila samo *statistička kategorija*, jedinica u društvenom računovodstvu, već je, što je mnogo značajnije, bila i *status* koji je država *obavezno pripisivala* nekome na osnovu porekla, već pri rođenju: taj se status upisivao u lična dokumenta, beležio u gotovo svakom kontaktu s birokratijom i u svakoj zvaničnoj transakciji. Preko njega je država kontrolisala pristup višem obrazovanju i nekim poželjnijim radnim mestima, ograničavajući šanse nekim nacionalnostima, pre svega Jevrejima, a favorizujući druge ukoliko pripadaju “titularnoj” nacionalnosti u “njihovim” republikama.

To znači da su teritorijalna nacionalnost i etnička nacionalnost već bile institucionalizovane društvene i kulturne forme i daleko pre Gorbačovljeve ere, i to forme koje ni izdaleka nisu bile samo šuplji kalupi. Njih su stručnjaci za tadašnji Sovjetski Savez, doduše, kritikovali, nesumnjivo zato što je režim uporno i veoma efikasno suzbijao sve naznake političkog, a ponekad čak i kulturnog nacionalizma. Međutim, suzbijanje nacionalizma išlo je podruku s uspostavljanjem i jačanjem nacionalnog i nacionalnosti kao osnovnih kognitivnih i društvenih kategorija. Za vreme glasnosti, ove ionako već institucionalizovane forme odmah su se i politizovale. One su sada počele da predstavljaju osnovne oblike političkog razumevanja, političke retorike, artikulisanja političkog interesa i političkog identiteta. U skladu s poznatom metaforom Maksa Vebera, one su odredile tračnice (odnosno kognitivni okvir) po kojima će dinamika materijalnih i idejnih interesa usmeravati delanje. To je bitno doprinelo raspadu Sovjetskog Saveza i potonjoj nacionalističkoj politici na čitavoj njegovoj teritoriji.

289

Ja smatram da naciju ne treba shvatati kao supstancu već kao institucionalizovanu formu, ne kao celovitu zajednicu već kao praktičnu kategoriju, ne kao entitet već kao kontingentan događaj. Pošto sam već pomenuo nacionalno kao institucionalizovanu formu, i kao kognitivnu i društveno-političku kategoriju, zaključiću ovaj uvod kojom rečju o nacionalnom kao o događaju. Nabaciću samo nekoliko programskih teza, pošto prosto želim da ukažem na prazninu koja postoji u stručnoj literaturi, ali i na nešto što bi moglo da bude plodotvoran pravac razmišljanja u budućnosti.

Kad govorim o nacionalnom kao o događaju, želim da skrenem pažnju na dve distinkcije. Prva je ona između nacije kao entiteta i nacionalnog kao nacionalnih odlika, tj. promenljive odlike grupa, odnosa i onoga što je Margeret Somers

nedavno nazvala “relacionim kontekstom”.¹² Druga je razlika između tumačenja nacionalnog kao nečega što se *razvija* i tumačenja nacionalnog kao nečega što se *događa*. Sada ću se pozabaviti ovom drugom razlikom, razlikom između razvojne i “događajne” perspektive (potonji termin pozajmio sam iz skorašnjeg rada Viliijema Sjuela Džuniora).¹³

U međuvremenu postoji bogata i relevantna naučna literatura koja fenomenu nacionalnog i nacionalizmu prilazi s onog prvog stanovišta: ona istražuje dugoročne političke, ekonomske i kulturne promene koje su tokom vekova dovele do postepenog stvaranja nacija ili, kako bih ja to radije formulisao, nacionalnog. Takav pristup gaje svi značajniji radovi o fenomenu nacionalnog i o nacionalizmu nastali tokom prošle decenije.¹⁴

Međutim, ono što nam nedostaje jesu teorijski razrađene “događajne” analize fenomena nacionalnog i nacionalizma. Postoje, naravno, brojne studije konkretnih nacionalizama koje se bave daleko kraćim periodima nego što su to decenije ili vekovi koje proučava ona “razvojna” literatura. Ali, ukoliko su takve studije sačinili sociolozi i politikolozi, oni su uglavnom skretali pogled s konkretnih događaja i bacali se u potragu za strukturnim ili kulturološkim objašnjenjima, a ukoliko su ih sačinili istoričari, oni su uglavnom polazili od pretpostavljenog značaja kontingentnih događaja i nisu bili nimalo skloni tome da teoretišu o njima.¹⁵

12 Margaret R. Somers, “Narrativity, Narrative Identity, and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation”, u: *Social Science History* 16 (1992), str. 608ff. Antropološki pristup proučavanju nacionalnog kao nečem što se produkuje i reprodukuje u svakodnevnim odnosima kod: John Borneman, *Belonging in the Two Berlins* (New York: Cambridge University Press, 1992); v. i Verdery, “Whither 'Nation' and 'Nationalism'?”, str. 41.

13 William Sewell, Jr., “Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology”, u: Terrence J. McDonald, ed., *The Historic Turn in the Human Sciences* (Ann Arbor: University of Michigan Press; u pripremi).

14 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983); Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, dopunjeno izdanje iz 1991); Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: Basil Blackwell, 1986); Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

15 Sewell, “Three Temporalities”; cf. Marshall Sahlins, “The Return of the Event, Again: With Reflections on the Beginnings of the Great Fijian War od 1843 to 1855 between the Kingdoms of Bau and Rewa”, u: Aletta Bier-sack, ed., *Clio in Oceania: Toward a Historical Anthropology* (Washington/London: Smithsonian Institution Press, 1991), str. 38.

Koliko je meni poznato, zasad ne postoji nijedna utemeljena analitička rasprava o nacionalnom kao o događaju, kao nečemu što se iznenada kristalizuje a ne razvija se postepeno, kao o nečem kontingentnom, nečem što se menja od situacije do situacije, i što predstavlja provizoran okvir i osnov za zajedničko individualno i kolektivno delanje, a ne kao o nekakvom relativno stabilnom proizvodu dubljih razvojnih trendova u ekonomiji, državnom ustrojstvu ili kulturi. Međutim, postoji dobar teorijski osnov i za ovaj “događajni” pristup fenomenu nacionalnog. Kao što je Krejg Kalhun nedavno pokazao u radu o studentskim protestima u Kini 1989. godine, identitet treba shvatiti kao “promenljiv proizvod kolektivnog delanja”, a ne kao stabilan osnov za takvo delanje.¹⁶ Isto to moglo bi se reći i za fenomen nacionalnog.

Takav teorijski utemeljen “događajni” pristup fenomenu nacionalnog i nacionalizmu danas nam je i te kako potreban. Da bismo shvatili raspad Sovjetskog Saveza i Jugoslavije i sve što se dogodilo posle toga, moramo (između ostalog) i na teorijskom nivou da razmislimo o relativno iznenadnim promenama u “nacionalnom” poimanju pojedinih grupa i o kontekstu u kom su se one odigrale. Treba na teorijskom nivou da razmislimo o procesu tokom kog neko biva “svladan nacionalnim”, da citiram upečatljivu formulaciju hrvatske spisateljice Slavenke Drakulić. Drakulićeva je govorila o situaciji u kojoj se sama našla. Kao i velik deo njene, posleratne generacije, i ona je uglavnom bila ravnodušna prema nacionalnoj pripadnosti. Međutim, desilo se da su je drugi, i mimo njene volje, definisali isključivo preko njene nacionalne pripadnosti, desilo se da je ona postala zarobljenik kategorije koja je i odveć uspešno reifikovana.¹⁷ S obzirom na sve što se inače

291

16 Craig Calhoun, “The Problem of Identity in Collective Action”, u: Joan Huber, ed., *Macro-Micro Linkages in Sociology* (Newbury Park, Calif.: 1991), str. 59.

17 “To što sam Hrvatica postalo je moja sudbina... Ja sam određena nacionalnom pripadošću, i samo njom... Kao i milioni drugih Hrvata, ja sam priterana uza zid nacionalne pripadnosti, i to me za zid nije priterao samo spoljni pritisak Srbije i JNA, već i nacionalna homogenizacija unutar same Hrvatske. Rat nas svodi na jednu dimenziju, dimenziju nacije. Dok sam se ranije određivala preko obrazovanja, posla, ubeđenja, karaktera, pa i nacionalnosti, što da ne, sada se osećam lišenom svega toga... Sad više ne mogu da biram, ni ja ni iko drugi... Nešto što su ljudi negovali kao deo svog kulturnog identiteta, kao alternativu sveprisutnom komunizmu, sada je postalo njihov politički identitet i pretvorilo se u nekakvo loše skrojeno odelo: rukavi su vam kratki, kragna tesna, boja vam se ne dopada, a i štof vas pecka, ali nemate kud – nemate šta drugo da obučete. Ovoj ideologiji nacije uopšte ne morate da se prepuštite, ona će vas ionako usisati u sebe. U novoj hrvatskoj državi uopšte više ne možete ne biti Hrvat” (Slavenka Drakulić, *The Balkan express: Fragments from the Other Side of War*, New York: W. W. Norton 1993, str. 50–52).

dogodilo u bivšoj Jugoslaviji, ovo je još i bezazlen problem, ali on ukazuje na nešto što nije uvek samo lična stvar već može da se javi i na jednom opštijem (i kobnijem) nivou – a to je relativno iznenadno i sveobuhvatno “nacionalizovanje” javnog, pa čak i privatnog života. Tu spadaju nacionalizovanje narativnih i interpretativnih okvira, nacionalizovanje percepcije i vrednovanja, misli i osećanja. Ono sa sobom nosi i učutkivanje ili marginalizovanje alternativnih, nenacionalističkih političkih idioma. Ono podrazumeva ukidanje kompleksnih identiteta jer insistira na jezivo kategoričnoj jednostavnosti kakvu jemči pripisana nacionalnost. Ono podrazumeva esencijalističku karakterizaciju i demonizovanje nacionalno različitog, koji onda od Srba pravi četnike, od Hrvata ustaše, od muslimana fundamentaliste.

Na osnovu mnoštva zastrašujućih svedočenja sada znamo da se to *jeste* desilo; ali još uvek premalo znamo o tome *kako* se desilo. Upravo za to nam je potrebna “događajna” perspektiva. Sledeći mislioce kakvi su Maršal Salins, Endru Ebot i Viji-lem Sjuel Džunior ozbiljno ćemo usmeriti teorijsku pažnju na kontingentne događaje i promene koje oni izazivaju.¹⁸ Jedino tako ćemo možda moći da shvatimo dinamiku nacionalističkih procesa. A meni se čini da upravo to pomno proučavanje procesualnog, dinamičnog karaktera nacionalizma u bližoj budućnosti može da nam podari najoriginalnije i najznačajnije radove o nacionalizmu, radove koji će omogućiti teorijski napredak koliko i bolje razumevanje konkretnih slučajeva.¹⁹

Započeo sam ovaj uvod pitanjem kako da pristupimo fenomenu nacionalnog i kako je on sadržan u nacionalizmu. Najjednostavniji odgovor na to pitanje glasi da treba da se usredsredimo na naciju kao praktičnu kategoriju, na nacionalno kao institucionalizovanu kulturnu i političku formu, i na nacionalno kao kontingentni događaj, a da se uzdržimo od korišćenja analitički problematičnog pojma

18 Sahlins, “The Return of the Event, Again”; Andrew Abbott, “From Causes to Events: Notes on Narrative Positivism”, u: *Sociological Methods and Research* 20 (1992); Sewell, “Three Temporalities”.

19 Proučavanje nacionalizma moglo bi produktivno da se nadoveže na noviju literaturu o revoluciji, koja je posebnu pažnju posvetila prekretnim događajima i procesnoj dinamici. V. npr. raspravu između Nikija Kedija i Džeka Goldstona, vođenu u časopisu *Contention* (Nikki Keddie, “Can Revolutions be Predicted? Can their Causes be Understood?”, u: *Contention*, no. 2 [1993]; Jack Goldstone, “Predicting Revolutions: Why We Could (and Should) have Foreseen the Revolutions 1989–1991 in the U. S. S. R. and Eastern Europe”, u: *Contention*, no. 1 [1993]). Iako se Kedi i Goldston razilaze po pitanju mogućnosti da se revolucija predvidi, oni se slažu o značaju prekretnih događaja, složenih interakcija i iznenadnih promena u idejama, stavovima i ponašanju.

“nacije” kao supstancijalne, nepromenljive celine. Nova knjiga Julije Kristeve nosi naslov *Nacije bez nacionalizma* – ali imajući u vidu ovo što sam maločas rekao, mislim da je naš zadatak da mislimo o nacionalizmu bez nacija.

Naš svet nije “svet nacija”, kako se to često može čuti i kako tvrde čak i onako oštroumni mislioci kakav je Entoni Smit.²⁰ Naš svet je svet u kom je nacionalno institucionalizovano u državnoj praksi i načinu na koji državni sistem funkcioniše. To je svet u kom je nacija u velikoj meri, mada ne svuda jednako, dostupna i prihvatljiva kao kategorija društvene vizije i društvenih podela. To je svet u kom se fenomen nacionalnog može iznenada, i veoma burno, “dogoditi”. Ali ništa od svega ovoga ne znači da je ovo svet nacija – nacija kao supstancijalnih, trajnih kolektiviteta.

Da bismo shvatili snagu nacionalizma uopšte ne moramo da polazimo od nacija. Niti, što bi bila druga krajnost, treba da odbacimo nacionalno u celini. Bolje bi bilo da analitičke kategorije razdvojimo od praktičnih, da kao neophodne za analizu zadržimo pojam nacije kao praktične kategorije, nacionalnog kao institucionalizovane forme i nacionalnog kao događaja, a da “naciju”, kao trajnu, stabilnu zajednicu, ostavimo nacionalistima.

ZAVIČAJNI NACIONALIZAM U VAJMARSKOJ NEMAČKOJ I “VAJMARSKOJ RUSIJI”

293

U Evropi između dva rata, jedna od najopasnijih linija rasedanja bila je linija na kojoj se domaći nacionalizam etnički heterogenih nacionalizujućih* država sukobio s prekograničnim nacionalizmima susednih “zavičajnih” država, nacionalizmima orijentisanim na one pripadnike vlastite etnije koji žive kao manjine u nekoj nacionalizujućoj državi. Sukob između državotvornog nacionalizma međuratne Poljske i zavičajnih nacionalizama Nemačke i Sovjetskog Saveza,²¹ ili sukob između državo-

²⁰Anthony Smith, *National Identity* (London: Penguin, 1991), str. 176.

²¹Pošto je između dva svetska rata velik deo beloruskog i ukrajinskog stanovništva potpao pod vlast poljske države, Sovjetski Savez je uspostavio nominalno suverenu belorusku i ukrajinsku SSR, dao im znatnu kulturnu autonomiju tokom dvadesetih, pa čak i ohrabrio njihove programe “nacionalizovanja”; zato je i mogao da pretenduje na to da bude eksterni nacionalni zavičaj Belorusima i Ukrajincima koji su živeli u pograničnim zonama na istoku Poljske.

* U poglavlju koje u knjizi (vidi *izvornik*) prethodi ovom, Brubejker uvodi pojam “nacionalizujuće države”: elite koje osnivaju takve države smatraju svoje tvorevine nacionalnim državama, državama u kojima živi određena nacija i državama pravljenim za određenu naciju, ali i državama “nepotpunim”, “neostvarenim” odnosno nedovoljno “nacionalnim”. – *Prim. prev.*

tvornog nacionalizma Čehoslovačke i zavičajnih nacionalizama Nemačke i Mađarske, pa i između državotvornog nacionalizma Rumunije i zavičajnih nacionalizama Mađarske i Bugarske,²² da pomenem samo nekoliko slučajeva, doveli su do hroničnih napetosti i akutnih kriza, a one čine pozadinu Drugog svetskog rata.²³

Slični sukobi, po istim linijama raseka, i danas predstavljaju pretnju za stabilnost i bezbednost u tom regionu. U nekim slučajevima oni su već doveli do rata. Kao što sam rekao u trećem poglavlju, do raspada Jugoslavije doveo je uzajamni uticaj državotvornog nacionalizma Hrvatske i zavičajnog nacionalizma Srbije (zajedno s manjinskim nacionalizmom Srba iz pograničnih područja Hrvatske). Slično tome, uzajamni uticaj državotvornog nacionalizma Azerbejdžana i zavičajnog nacionalizma Jermenije (iniciran manjinskim nacionalizmom Jermena iz Karaba-

22 Kao i Nemačka, tako su i Mađarska i Bugarska izgubile velike delove svoje teritorije i velik broj pripadnika mađarskog odnosno bugarskog etnosa kada je, posle Prvog svetskog rata, uspostavljen novi poredak: više od tri miliona Mađara našlo se u statusu manjine, i to uglavnom u Rumuniji, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, dok su bugarski nacionalisti, proglašivši sve stanovnike slovenskog porekla u Makedoniji za Bugare, tvrdili da je uspostavljanjem novog posleratnog poretka jedna trećina svih Bugara ostala van granica Bugarske. Želja da povrate izgubljenu teritoriju i da spasu pripadnike svoje etničke zajednice odredila je politiku Mađara i Bugara u čitavom tom međuratnom periodu i navela Mađarsku i Bugarsku da u Drugom svetskom ratu stanu na stranu nacističke Nemačke. – O Mađarskoj između dva svetska rata v. C. A. Macartney, *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and its Consequences, 1919–1937* (London: Oxford University Press, 1937) i Joseph Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle: University of Washington Press, 1974), 4. poglavlje. O Bugarskoj v. *ibid.*, naročito str. 325–6, kao i Myron Weiner, “The Macedonian Syndrome: An Historical Model of International Relations and Political Development”, u: *World Politics* 23, no. 1 (1970), naročito str. 671. O državotvornom nacionalizmu u međuratnoj Rumuniji v. Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930* (Ithaca, NY/London: Cornell University Press, 1995).

23 O sukobu nacionalnih pretenzija u istočnoj srednjoj Evropi u međuratnom periodu v. odličan sažet prikaz u: Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars*, str. 3–14. O međunacionalnim sukobima i pozadini Drugog svetskog rata v. A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (New York: Atheneum, 1961), naročito 8. poglavlje, koje se bavi sudetskom krizom. R. Smelzer daje dobar prikaz kompleksnih odnosa između nacističke Nemačke, organizacija sudetskih Nemaca i čehoslovačke države, i njihovog uticaja na sudetsku krizu i Minhenski sporazum (v. Ronald Smelser, *The Sudeten Problem, 1933–1938*, Folkestone, UK: Dawson, 1975).

ha) doveo je do rata za Nagorno-Karabah. Mnogi drugi sukobi, ili pak potencijalni sukobi duž te linije raseka koji zasad nisu izazvali nasilje velikih razmera, još uvek mogu da se rasplamsaju i dovedu do destabilizacije. Državotvorni nacionalizam Rumunije i Slovačke sukobio se sa zavičajnim nacionalizmom Mađarske.²⁴ Državotvorni nacionalizam Srbije i Makedonije suočava se sa zavičajnim nacionalizmom Albanije, koji je, doduše, još uvek u zametku.²⁵ Državotvorni nacionalizam Bugarske susreće se s potencijalnim zavičajnim nacionalizmom susedne Turske.

Najvažniji i potencijalno najopasniji sukob po toj liniji raseda danas je sukob između državotvornog nacionalizma država naslednica Sovjetskog Saveza i zavičajnog nacionalizma Rusije. Nacionalizujuća politika i konkretni potezi Estonije i Litvanije, a naročito njihova restriktivna politika prema pripadnicima brojne ruske manjine koji su podneli zahtev za državljanstvo, naišla je na oštre optužbe Rusije za “aparthejd” i “etničko čišćenje”, pa je Rusija ponovo insistirala na zaštiti Rusa, pošto se njihova ljudska prava navodno drastično krše. Hronična napetost između Ukrajine i Rusije u vezi s Krimom, koji je pod ruskom vlašću, pojačala se 1994. godine, kada je ruska uprava praktično objavila nezavisnost od centralne ukrajinske vlasti i zatražila prisnije povezivanje s Rusijom.²⁶ Tenzije između Kazahstana i Rusije takođe su se pojačale zbog sve oštrije nacionalizujuće politike koju je kazahstanski režim primenjivao na severu zemlje, gde mahom žive Rusi.²⁷ U leto 1992. godine u Moldaviji, u području na levoj strani Dnjestra, izbio je rat manjih razmera između moldavske države, koja se od početka držala oštrog nacionalnog kursa, i secesionističke “Dnjestarske republike”, čije su vođe, Rusi i Ukrajinci, uz podršku I4.

295

24 Državotvorne nacionalizme zatičemo kako u starim, tako i u sasvim mladim državama. O nacionalizujućim metodima u Rumuniji posle pada Čauške v. Vilmos Tancos, “Kettos hatalmi szerkezet a Székelyföldön” (“Dualna struktura vlasti u Sekeljskoj oblasti”), u rukopisu (1994). O korenima današnjeg mađarskog zavičajnog nacionalizma v. László Neményi, “The Dynamics of Homeland Politics: The Hungarian Case”, rad pročitan na Konferenciji o nacionalnim manjinama, nacionalizujućim državama i eksternim nacionalnim zavičajima u novoj Evropi, Naučni i konferencijski centar Belađo, Italija, avgust 1994.

25 Pri čemu Srbija može da bude primer za obe vrste nacionalizma, zavičajni i državotvorni; v. napomenu br. 12.

26 Treba, međutim, imati u vidu i da ruski nacionalisti, doduše, jesu tvrdili da Krim pripada Rusiji i da jesu osporavali prelazak Krima iz RSFSR u Ukrajinsku SSR, ali da ruska vlada do sad ni u jednom trenutku nije podržavala ruski separatizam na Krimu.

27 Ian Bremmer, “Nazarbaev and the North: State-Building and Ethnic Relations in Kazakhstan”, u: *Ethnic and Racial Studies* 17, no. 4 (1994).

Ruske armije, delovali ako ne baš prema direktivama iz Moskve, onda svakako uz njenu prečutnu saglasnost.²⁸

Pošto smo se u četvrtom poglavlju bavili nacionalizujućim državama, u ovom se poglavlju okrećem prekograničnom nacionalizmu eksternih nacionalnih zavičaja. U literaturi o nacionalističkoj politici zavičajni nacionalizam je zapostavljen čak i u većoj meri nego državotvorni nacionalizam. Ne postoji čak ni opšteprihvaćen analitički vokabular za razmatranje (ili makar za identifikovanje) onoga što bih ja nazvao “zavičajni nacionalizam”. Naravno, neki slučajevi takvog nacionalizma jesu bili predmet proučavanja. Najviše radova posvećeno je Nemačkoj između dva rata. No, čak i broj tih radova (nekoliko stručnih knjiga i pokoji članak, gotovo isključivo na nemačkom) zanemarljiv je u poređenju s ogromnom literaturom o drugim aspektima nemačkog nacionalizma. Autori takvih radova su gotovo isključivo istoričari i oni se u velikoj meri bave samo detaljima jedne određene situacije, najčešće jednim ili drugim aspektom odnosa međuratne Nemačke prema pripadnicima nemačkog etnosa u susednim državama. Ključni pojmovi takve literature (*Deutschtumspolitik*, *Volkstumspolitik*, *Deutschtumsarbeit*, *Deutschtumspflege*, koji svi označavaju aktivnu brigu za “nemstvo”, *Deutschtum*, u etničkom smislu) vezani su upravo za tu istorijsku situaciju; malo je bilo pokušaja da se razviju šire i teorijske ili komparativne perspektive.²⁹

Radovi u kojima se uopštenije govori o etnicitetu i nacionalizmu bavili su se iredentizmom i intervencijama spolja u slučaju etničkog sukoba, ali u njima analitička pažnja nije trajnije bila usmerena na eksterne nacionalne zavičaje ili pak na zavičajni nacionalizam kao takav. Iredentizam (pokret koji se zalaže za to da se ona područja ili narodi koji su potpali pod “stranu” vlast pa su “irredenti”, neoslobodeni, “spasu”, “oslobode” tako što će se pripojiti matici) zapravo jeste slučaj zavičajnog nacionalizma, ali granični slučaj, a ne polje zavičajne politike kao takve. A “intervencija spolja”, ionako sporna, problem je čitave zavičajne politike. S jedne

28 V. Paul Kolstoe/Andrei Edemsky, “The Dniester Conflict: Between Irredentism and Separatism”, u: *Europe-Asia Studies* 45, no. 6 (1993); Jeff Chinn/Steven D. Roper, “Ethnic Mobilization and Reactive Nationalism: The Case of Moldova”, neobjavljen rukopis (1994).

29 Jedini izuzetak je jedna crtica Maksa Hildeberta Bema, teoretičara “narodstva” (*Volkstum*), o “konacionalizmu”, tj. nacionalizmu usmerenom na pripadnike istog etnosa koji žive u drugim državama; međutim, koliko je meni poznato, stručna literatura nije se bavila ovom Bemovom raspravom. V. Max Hildebert Boehm, *Das eigenständige Volk* (Göttingen: Vandenhoeck/Ruprecht, 1932), str. 177ff.

strane, ona je širi pojam, ona obuhvata i intervenciju bilo koje strane sile: eksternog nacionalnog zavičaja, druge države ili transnacionalne odnosno internacionalne organizacije. S druge strane, "intervencija" se obično shvata usko, kao oružana intervencija ili barem intervencija kojoj je cilj neka vrsta iznuđivanja, dok zapravo mnoštvo različitih poteza koji su konstitutivni za zavičajnu politiku podrazumevaju upotrebu sile ili pretnju silom samo u graničnim slučajevima.³⁰

U ovom, kao i u prethodnom poglavlju, ovoj formi nacionalizma, toliko zapostavljenoj u teoriji, pristupiću istorijski. Najveći deo biće posvećen analizi jednog izuzetno važnog slučaja zavičajnog nacionalizma: slučaju vajmarske Nemačke. Vajmarski zavičajni nacionalizam zaokuplja našu pažnju ne samo iz unutrašnjih razloga, i ne samo zato što su nacisti usvojili njegove motive i metode, već i zbog upadljivih sličnosti između Nemačke posle Prvog svetskog rata i Rusije posle raspada Sovjetskog Saveza. Zbog tih sličnosti neki komentatori govore o "vajmarskoj Rusiji".³¹ U skladu s tim, u poslednjem delu ovog poglavlja baviću se pojavom zavičajnog nacionalizma u postsovjetskoj Rusiji i uporediti nju s vajmarskom Nemačkom.

³⁰ O iredentizmu v. Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley: University of California Press, 1985), 6. poglavlje, i Naomi Chazan, ed., *Irredentism and International Politics* (Boulder/London: Lynne Rienner and Adamantine Press, 1991). Literatura o spoljnom mešanju u etničke sukobe, odnosno, uopštenije, o međunarodnim dimenzijama etničkih sukoba, sve je bogatija; v. npr. Weiner, "The Macedonian Syndrome"; Astri Suhrke/Lela Gardner Noble, eds., *Ethnic Conflict in International Relations* (New York: Praeger, 1977); Joseph Rothschild, *Ethnopolitics: A Conceptual Framework* (New York: Columbia University Press, 1981), 6. poglavlje; Gabriel Sheffer, ed., *Modern Diasporas in International Politics* (London/Sydney: Croom Helm, 1986); Alexis Heraclides, "Secessionist Minorities and External Involvement", u: *International Organization* 44, no. 3 (1990); Paul Smith, ed., *Ethnic Groups in International Relations* (Aldershot, UK/New York: Dartmouth Publishing Company/New York University Press, 1991); Robert Cooper/Mats Berdal, "Outside Intervention in Ethnic Conflicts", u: Michael Brown, ed., *Ethnic Conflict and International Security* (Princeton: Princeton University Press, 1993). Od sve navedene literature, možda je Smitov kratki prikaz odnosa između etničkih zajednica i njihove "eksterne matice" najbliži definisanju onog specifičnog fenomena zavičajnog nacionalizma kojim se i ja bavim u ovom poglavlju; v. *Ethnic Groups in International Relations*, str. 8.

³¹ Jedan od prvih koji su u SAD zagovarali ovaj pojam bio je Stiven Sestanovič. V. npr. Bill Keller, "Gorbachev's Grand Plan", u: *The New York Times*, 5. decembar 1988. Analogiju s vajmarskom Nemačkom kritikuje Džek Snajder (v. Jack Snyder, "Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State", u: *Survival* 35, no. 1 (1993), str. 6).

DRŽAVOTVORNI I ZAVIČAJNI NACIONALIZAM

Državotvorni nacionalizam i zavičajni nacionalizam su dijametralno suprotni i u direktnom su sukobu: državotvorni nacionalizam država usmerava “unutra”, ka svojim teritorijama i državljanima (primer je međuratna Poljska), dok je zavičajni nacionalizam (kao onaj u međuratnoj Nemačkoj) usmeren “spolja”, preko granice teritorije jedne države i njenih državljana, ka pripadnicima “vlastitog” etnosa, odnosno ka ljudima koji “pripadaju” (ili se može tvrditi da pripadaju) eksternom nacionalnom zavičaju zato što su po etnonacionalnom kriterijumu srodni s narodom u matičnoj državi, iako (uglavnom) žive u drugim državama i to (uglavnom) kao njihovi državljani. Pošto su ove druge države po pravilu nacionalizujuće države (ili ih bar eksterni zavičaj kao takve predstavljaju), zavičajni i državotvorni nacionalizam obično dolaze u čeonu sudar.

298 Nacionalizujuće države i eksterni nacionalni zavičaji bore se za jurisdikciju nad istom grupom ljudi. Ti ljudi “pripadaju”, ili mogu biti predstavljeni kao da pripadaju, obema državama – po državljanstvu nacionalizujućoj državi, a po navodnoj etnokulturnoj nacionalnosti zavičaju. Nacionalizujuća država se poziva na norme teritorijalnog integriteta i suvereniteta i tvrdi da su status i dobrobit njenih državljana, bez obzira na njihovu etnokulturnu nacionalnost, strogo unutrašnje pitanje koje jedino ona ima pravo da rešava. Eksterni nacionalni zavičaj odbacuje to stanovište i tvrdi da njegova prava i njegove obaveze u pogledu “njegove” (prekogranične) nacije prevazilaze granice teritorije i državljanstva, i da *on* ima pravo, pa čak i obavezu, da vodi računa o pripadnicima “svoje” etničke nacionalne zajednice, da im pomaže i, ako je neophodno, da brani njihove interese, čak i ako oni žive u drugim državama i imaju tuđe državljanstvo. Nekako uklještena između ta dva sukobljena zahteva nalazi se sama nacionalna manjina: za nacionalizujuću državu vezuje je državljanstvo ali ne i (etnokulturna) nacionalnost, dok je za eksterni nacionalni zavičaj vezuje nacionalna pripadnost ali ne i državljanstvo.

Ipak, koliko god inače nespojivi, zavičajni nacionalizam i državotvorni nacionalizam imaju i jednu ključnu sličnost: i jedan i drugi su orijentisani na “naciju” koja ne obuhvata sve državljane države. U nacionalizujućim državama nacija ne obuhvata sve državljane; za eksterne nacionalne zavičaje, ona je veća, širi se preko svih državljana, pa i preko teritorije države, da bi obuhvatila državljane i stanovnike drugih država.³² I državotvorni i zavičajni nacionalizam tako otkrivaju, dodu-

³² Dakako, državotvorni i zavičajni nacionalizam mogu se naći i u okviru iste države, na primer kad se “nacija jezgro” ne podudara s kategorijom državljanstva, pa velik deo državljana uopšte ne pripada naciji jezgru, dok, opet, značajan deo onih koji pripadaju naciji jezgru nemaju državljanstvo “ma-

še na različite načine, jednu duboku protivrečnost koja postoji u nacionalnoj državi kao modelu političke organizacije: protivrečnost između “zamišljenog poretka”, odnosno “nacije” kao “zamišljene zajednice”,³³ i teritorijalno zaokružene organizacione stvarnosti države.

Dominantna “zapadna” tumačenja nacionalne države, u njenoj engleskoj, američkoj ili pak francuskoj varijanti, ne mogu da daju prihvatljivu analizu te protivrečnosti, jer se u tim tradicijama (bez obzira na značajne razlike koje među njima postoje) “nacija” posmatra kao nešto što je podređeno državi, što je usklađeno s njom, i što se nalazi u njenim okvirima. (Čak i u američkoj tradiciji, s njenim dosta slabim osećajem za državnost, “nacija” se posmatra kao podudarna s državom, ako ne čak i kao sadržana u njoj.) Ipak, kada se “nacija” razume, koliko god neprecizno, ne kao nešto što je podudarno s državom nego što od nje na ovaj ili onaj način odudara, kao ono što preseca teritorijalni i institucionalni okvir države umesto da ga osnažuje, onda je neprikladna ta pojednostavljena, “zapadna” koncepcija nacionalne države, koncepcija po kojoj se nacija i država svode na potpuno podudarne kategorije. To je očigledno slučaj u srednjoj i istočnoj Evropi: u tom regionu sveta “nacija” je postavljena kao najsnažniji kognitivni i evaluativni okvir, nezavisan od okvira teritorijalne države i u potpunom neskladu s njim.

299

Vajmarski zavičajni nacionalizam

Poreklo

Iako se u Nemačkoj zavičajni nacionalizam pojavio tek poslednjih decenija XIX veka, a kao značajna politička sila kristalizovao se tek posle Prvog svetskog rata, koreni nesklada i napetosti koje vladaju između zamišljenog poretka nacije i organizacione realnosti države (što i jeste glavni preduslov za pojavu zavičajnog nacionalizma) se-

tične” države. Tako je Srbija “nacionalizujuća država” za Albance na Kosovu, a za Srbe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ona predstavlja eksterni nacionalni zavičaj. Rumunija je nacionalizujuća država za Mađare koji žive u Rumuniji, a Rumunima koji žive u Moldaviji ona je zavičaj. Rusija je danas zavičaj Rusima iz dijaspore, ali je (potencijalno) i nacionalizujuća država za neruske manjine u Rusiji. Međuratna Nemačka, opet, nije bila samo eksterni nacionalni zavičaj Nemcima koji su živeli van državnih granica Nemačke već je bila i ubilačka nacionalizujuća država prema Jevrejima.

33 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 21991); o naciji kao zamišljenom poretku v. M. Rainer Lepsius, “The Nation and Nationalism in Germany”, u: *Social Research* 52 (1985).

žu duboko u nemačku istoriju.³⁴ Nemački zavičajni nacionalizam se razvijao u kontekstu specifične privredne, političke i kulturne geografije srednje Evrope. Za problem koji ovde razmatram značajne su dve osobine te geografije. Prvo, zapadni deo Nemačke nalazi se u središtu “pojasa gradova”, koji je nasleđe srednjovekovnih trgovačkih puteva od Italije do Severnog mora i Baltika. U tom “policefalnom” području, kako su ga nazvali Stejn Rokan i Derek Urvin, zbijenost gradova, crkvenih oblasti i drugih malih ali autonomnih političkih područja sprečila je širenje i učvršćivanje centralizovanih teritorijalnih država; ta je prepreka bila mnogo manja u “monocefalnim” zonama zapadno i istočno od pojasa gradova, pa su se tu, posledično, mnogo ranije pojavile velike centralizovane države.³⁵ Zbog dugotrajne rascepanosti političke vlasti, u srednjoj Evropi se etnolingvističke i političke granice ni izbliza ne podudaraju. Drugo karakteristično obeležje srednjoevropske kulturne geografije jesu etnokulturno mešovita naselja u širokoj zoni istočno od čisto nemačkih naselja; ta se pojava, opet, objašnjava velikim migracijama nemačkih seljaka i kolonista, koji su u nekoliko velikih talasa krajem srednjeg veka, pa zatim opet i početkom modernog doba, odlazili na istok. Fragmentacija političke vlasti u zapadnom delu Nemačke i velike mešovite zone na istoku uzrok su za nepodudarnost etnolingvističkih i političkih granica.

300

Sve do druge polovine XVIII veka, *Volkssprache* (narodni jezik, odnosno jezik svakodnevnog života, za razliku od *Staatsprache*, jezika javnih poslova) nije imao nikakav kulturni ili politički značaj. Stoga i nije bilo važno što se granice etnolingvističkih i političkih celina ni približno ne poklapaju.³⁶ Međutim, do promene je došlo krajem XVIII veka, kada je *Volkssprache* počeo da se veliča kao mera kreativnosti i individualnosti (Herder je to činio na najupečatljiviji način), i kada je u obrazovanom nemačkom građanstvu (*Bildungsbürgertum*), koje je tada bilo u punom cvatu, korene počelo da pušta i shvatanje da je nacija zasnovana na jeziku i kulturi koja na

34 Ovim pitanjem bavio sam se u nešto drugačijem kontekstu u knjizi *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), uvod i 6. poglavlje.

35 Stein Rokkan/Derek Urvin, *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries* (London: Sage, 1983), str. 7-12, 16-17, 35-39.

36 Ovakva nepodudarnost između kulture, bitno određene jezikom, i države nije, naravno, bila svojstvena samo Nemačkoj nego i većem delu sveta pre ere nacionalizma – i u njoj nije bilo ničeg suštinski problematičnog, kako je to sasvim nedvosmisleno pokazao Ernest Gellner (*Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983). Sasvim suprotno stanovište zastupa Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: Basil Blackwell, 1986).

njemu počiva. Od tog trenutka zamišljena zajednica etnokulturne nacije mogla je da posluži kao orijentaciona tačka, kao izvor identiteta i vrednosti, fokus lojalnosti koji nije vezan za državu, pa može biti i u sukobu s njom. Tako je ispunjen jedan od ključnih uslova za nastanak zavičajnog nacionalizma.

Sve do kraja XVIII veka to novo etnolingvističko odnosno etnokulturno razumevanje “nacije” ostalo je apolitično, pa čak i antipolitičko, a nacionalne ideje još uvek nisu imale uticaja na koncept državnosti. Na prelasku u XIX vek, međutim, javila se napetost između etnokulturno definisane nacije i teritorijalno definisane države. Francuska revolucija i Napoleonovi ratovi, a naročito težak i sramni poraz Pruske kod Jene 1806. godine, ostavili su ogroman trag u Nemačkoj. Prema tada raširenom “progresivnom” stanovištu, država mora da vodi računa o energiji nacije, a nacija sama treba da se potruži oko toga da se otelotvori u državi. U prve dve trećine XIX veka sav nemački politički i intelektualni život vrteo se oko pitanja kako se to stanje nacije i države može izvršiti.

Nastankom Nemačkog carstva 1870–1871. (što je bio trijumf pruskog *kleindeutsch* nad austrijskim *grossdeutsch* projektom nemačke nacionalne države) prvi put je nastala država koja pretenduje na to da upravo ona predstavlja otelotvorenje nemačke nacije. No, pojavu zavičajnog nacionalizma omogućila je upravo “nepotpunost” te inkarnacije: milioni Nemaca, a pre svega osam miliona austrijskih Nemaca, ostali su van te nove države.³⁷ Tako je u samom činu formiranja nacionalne države, države za kojom se dugo žudelo, države pravljene po meri nemačke nacije definisane po etnokulturnom kriterijumu, a ipak države koja nije uspela da u sebe uključi značajne delove te nacije, novo Nemačko carstvo u isto vreme postalo ne samo ključna kulturna i politička referenca već i potencijalni eksterni nacionalni zavičaj, patron, zaštitnik i mogući “spasitelj” pripadnika te nacije koji su ostali da žive izvan njegovih granica.

U prvoj deceniji postojanja Carstva, ali i tokom velikog dela naredne, potencijal zavičajnog nacionalizma ostao je neaktiviran. Posle ratova i teritorijalnih razmirica prilikom osnivanja Carstva, prioritet Bizmarkove spoljne politike bilo je ponovno uspostavljanje i održavanje stabilnog međudržavnog poretka u Evropi, s ciljem da se omogući unutrašnja konsolidacija nove države; Bizmark je druge evropske sile bez prestanka uveravao u to da je Nemačko carstvo teritorijalno “zasićeno”. Dosledno više državnički nego nacionalistički orijentisan, Bizmark je odbi-

301

37 O Bizmarkovom carstvu kao “nedovršenoj” nacionalnoj državi v. Werner Conze, “Nationsbildung durch Trennung”, u: Otto Pflanze, ed., *Innenpolitische Probleme des Bismarckreiches* (München: R. Oldenbourg, 1983).

jao i svaki nagoveštaj da bi Carstvo trebalo da oseća neku naročitu odgovornost za pripadnike nemačkog etnosa s one strane granice, odnosno da bi trebalo da se brine o njima. Osim toga, nije postojala niti kakva značajna škola mišljenja niti pak organizovana grupacija koja bi tokom tih godina artikulisala zavičajno-nacionalističke pretenzije.³⁸

Međutim, položaj Nemaca van Nemačkog carstva počeo je da se menja. Od osamdesetih godina XIX veka dugo privilegovane baltičke Nemce počela je da ugrožava rusifikacija, a mađarske Nemce ungarizacija. I što je važnije, nemačku dominaciju u austrijskoj polovini Habzburškog carstva počela je da dovodi u pitanje sve brojnija slovenska većina, a naročito snažni češki, poljski i slovenački nacionalni pokreti. Kao odgovor na to, tih osamdesetih godina XIX veka među austrijskim Nemcima javio se glasan pangermanski pokret. Želeći da obnove nemačku hegemoniju u centralnim austrijskim pokrajinama tako što će ih odvojiti od udaljenih teritorija Galicije i Dalmacije, pretežno naseljenih Slovenima, pangermani su se okrenuli Nemačkom carstvu očekujući podršku i potajno se nadajući da se austrijske teritorije na kojima žive Nemci ipak mogu pripojiti Carstvu.³⁹

302 Kao odgovor na tu sve nelagodniju poziciju Nemaca van Nemačkog carstva, u okviru samog carstva jačao je pokret podrške. Tako su u Nemačkoj prvi put organizovano izneseni zahtevi zavičajnog nacionalizma. Pionirska organizacija bila je Nemačko školsko udruženje, koje je želelo da očuva nemačke škole izvan Carstva kako bi “Nemce izvan Carstva sačuvala za nemstvo”.⁴⁰ Dok je to udruženje (1908. preimenovano u Udruženje za Nemce u inostranstvu) bilo usredsređeno na kulturnu podršku pripadnicima te etničke zajednice u inostranstvu, radikalnija Panger-

38 V. Theodor Schieder, *Das Deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat* (Köln/Opladen: Westdeutscher Verlag, 1961), str. 22ff., 42-43; Hans Rothfels, *Bismarck, der Osten und das Reich* (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1961), I. deo.

39 Robert A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918* (New York: Columbia University Press, 1951), tom I, str. 97ff.; Schieder, *Das Deutsche Kaiserreich als Nationalstaat*, str. 50. Nisu samo pangermani postepeno počeli da se okreću Nemačkom carstvu, već su to činili i drugi Nemci koji su živeli pod habzburškom vlašću, kada ih je monarhija razočarala zato što je činila ustupke nenemačkim manjinama. O slučaju sudetskih Nemaca v. Rudolf Jaworski, *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1977), str. 34-35.

40 Citirano u: Otto Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990* (München: C. H. Beck, 1993), str. 191.

manska liga, osnovana početkom poslednje decenije XIX veka, iznosila je i političke zahteve, predstavljala se kao “nacionalna opozicija” i zalagala za “nacionalnu konsolidaciju čitavog nemačkog nacionalnog korpusa (*Volkstum*) u srednjoj Evropi, odnosno za konačno stvaranje Velike Nemačke”.⁴¹ Ernst Hase, predsednik Lige i poslanik Nacionalnih liberala, često je u parlamentu tražio da Nemačka pruži aktivnu podršku ugroženim Nemcima van Carstva.⁴² Ta početna faza zavičajnog nacionalizma dostigla je vrhunac 1897. godine, kada se u samom Carstvu javio snažan pokret otpora iniciran nasilnim protestima austrijskih Nemaca protiv zakona kojim se, pored nemačkog, i češki uvodi kao zvanični jezik u Češkoj i Moravskoj, i kojim se od zvaničnika tih zemalja zahteva da vladaju obama jezicima.⁴³ U tom trenutku velikog entuzijazma za stvar Nemaca u Austrougarskoj, nekoliko uticajnih diplomata i vojnih lica čak se zalagalo za to da se austrijske teritorije na kojima žive Nemci pripoje Carstvu.⁴⁴

Međutim, taj novi zavičajni nacionalizam ostao je politički slab, i pokazalo se da nije u stanju da utiče na politiku Nemačkog carstva. Bizmarkovi naslednici su iz spoljnopolitičkih razloga nastavili njegovim stopama strogo neintervencionističkog odnosa prema tzv. *Volksdeutsche*, pripadnicima nemačkog etnosa nastanjenim van Nemačkog carstva, i odbijali su i samu pomisao na eventualno pripajanje austrijskih teritorija nastanjenih Nemcima. Štaviše, zahtevi za intervencijom u korist ugroženih sunarodnika nisu naišli na masovnu podršku, a i elita je iza njih stala samo delimično. To nije odraz slabosti nacionalizma u carskoj Nemačkoj, već svedoči o tome koliko je nacionalistički osećaj bio fokusiran na teritorijalni i institucionalni okvir Nemačkog carstva, ali i koliko se na njemu i zadržavao. Za nacionaliste “nacija” više nije nužno značila institucionalno amorfna *Kulturnation*, naciju zasnovanu na zajedničkoj kulturi, već *Staatsnation*, naciju-državu, koja je konstituisana osnivanjem Carstva i ojačana narednih decenija snažnim integrativnim uticajem državnih institucija, ekonomskim dinamizmom i geopolitičkim prestižom.

303

41 Citirano u: *ibid.*, str. 192.

42 Schieder, *Das deutsche Kaiserreich als Nationalstaat*, str. 52.

43 A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918* (London: Hamish Hamilton, 1948), str. 181ff.; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918* (Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1974), str.

44I. Malo uopštenije gledano, organizacione veze između Nemaca u Nemačkom carstvu i Nemaca u Austrougarskoj, okupljenih u udruženja koja su prevazilazila državne granice, u Nemačkom carstvu su ojačale zavičajno-nacionalistički stav prema problemima s kojima su se suočavali Nemci u Austrougarskoj. V. Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland*, str. 189.

44 Schieder, *Das deutsche Kaiserreich als Nationalstaat*, str. 44.

Ipak, ovo važi samo uslovno: nacionalizam se prelivao ne samo u brigu za *Volksdeutsche* van Rajha već i, što je značajnije, u imperijalističku spoljnu politiku. Međutim, kada se sve premeri, “koncentrisanje” koncepta nacije (i Nemačke kao “nemačke zemlje”) na teritoriju i populaciju Nemačkog carstva posredstvom integrativnih uticaja dinamične, prestižne, “uspešne” teritorijalne države u trenutku velikog geopolitičkog nadmetanja ipak jeste dosta doprineo slabljenju podrške Nemcima s druge strane granice na koju su pozivali zavičajni nacionalisti.⁴⁵

“Kristalizovanje” zavičajnog nacionalizma

Sve se dramatično izmenilo s Prvim svetskim ratom i onim što je posle njega usledilo. Sudbina Nemaca van nemačke države, ranije samo uzgredna briga ponekog intelektualca, nešto što nije imalo masovnu podršku ili uticaj na visoku politiku, odjednom je postala glavna tema nacionalno orijentisanih intelektualaca, glavna preokupacija najrazličitijih udruženja i predmet stalne brige na najvišim državnim nivoima. Vajmarska Nemačka se “kristalizovala”, onako kako to nije bio slučaj s Nemačkom za vreme carevanja Vilhelma II, kao eksterni nacionalni zavičaj za pripadnike svog etnosa nastanjene u drugim državama.⁴⁶

304 Ta nova i žarka posvećenost Nemcima van granica Carstva, ono što su nemački pisci nazivali *Deutschumpolitik* ili *Volkstumspolitik*, kristalizovala se kao odgovor na drastične i kompleksne transformacije kroz koje su prošli i nemačka država i pripadnici nemačkog etnosa koji su se nakon Prvog svetskog rata našli van njenih granica. Nemačka država doživela je vojni poraz, političku revoluciju i gubitak teritorija, ali je povrh toga na neko vreme izgubila i status velike sile. Teritorijalne granice Vajmarske republike utvrđene su sporazumom koji je u Nemačkoj jednodušno osuđen kao nepravedan, nelegitiman i ponižavajući; njen ustavni poredak je od samog početka bio na udaru i radikalne levice i radikalne desnice. Osnovni teritorijalni i institucionalni parametri njene državnosti bili su duboko uzdrmani, nedostajao im je čvrst legitimitet, pa se stoga Vajmarska republika pokazala kao nemoćna da “otelotvori” naciju ili da “obuzda” nacionalizam onako kako je to unutar terito-

45 *Ibid.*, naročito str. 40-43, 52, 168-169, napomena br. 75; Jürgen Kocka, “Probleme der politischen Integration der Deutschen, 1867 bis 1945”, u: Otto Büsch/James Sheehan, eds., *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte und Gegenwart* (Berlin: Colloquium Verlag, 1985).

46 Majkl Men opisuje tu višestruku funkcionalnu “kristalizaciju” države, pošto je svaki centar imao sopstvenu “mrežu moći”, posebne institucije, zadatke i birače; v. Michael Mann, *The Sources of Social Power*, tom II (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), str. 75ff.

rijalnog i institucionalnog okvira države učinilo Nemačko carstvo. Pošto je država izgubila mnogo od svoje integrišuće snage, nacionalizam je delimično deteritorijalizovan i deinstitucionalizovan. Kategorija nacionalnog, koja je uglavnom, mada nikad isključivo, počela da se poistovećuje s prestižnom i “uspešnom” državom u doba Bizmarka i Vilhelma, odvojila se sada od okvira poražene države i ponovo počela da se poistovećuje s institucionalno amorfnom etnokulturnom nacijom, odnosno s narodom (*Volk*) koji prelazi granice države.⁴⁷

Ta promena u nacionalističkoj orijentaciji, koja je sada postala “narodska” (*völkisch*), odraz je ne samo slabosti i (u očima mnogih nacionalista) nelegitimnosti Vajmarske republike, već i dramatično ugrožene pozicije u kojoj su se posle rata našli pripadnici nemačkog etnosa nastanjeni van granica nemačke države.⁴⁸ Ako zanemarimo emigrante s druge strane okeana, koji i nisu bili od centralnog značaja za *Volkstumspolitik*, Nemci van Nemačkog carstva živeli su pretežno u Austrougarskoj monarhiji i Ruskom carstvu. Njihova je pozicija, naravno, slabila poslednjih decenija pred rat – upravo zbog toga su zavičajni nacionalisti povremeno i dizali glas u vilhelminskoj Nemačkoj. Ona se, međutim, drastično promenila s propašću velikih multinacionalnih imperija. Naročito su pogođeni bili milioni Nemaca u Austrougarskoj koji su se odjednom od državotvornog naroda (*Staatsvolk*) jedne velike sile, pretvorili u nacionalnu manjinu u nacionalizujućoj Čehoslovačkoj (tri miliona), i u jednako nacionalističkoj Italiji (250.000). Gotovo dva miliona Nemaca iz mađarske polovine Habzburškog carstva postali su nacionalna manjina u krnjoj Mađarskoj, Rumuniji, Jugoslaviji i Čehoslovačkoj, a ista sudbina zadesila je i baltičke Nemce u novim državama Estoniji, Letoniji i Litvaniji. Čak oštrije i, s obzirom na nemačke vojne uspehe na istočnom frontu, potpuno neočekivan preokret u statusu zadesio je nešto više od milion Nemaca u istočnim i pretežno poljskim oblastima Pruske koji se iznenada našao van dometa nemačke države, naime u novonastaloj poljskoj državi. Sve te nove (ili preoblikovane) države smatrale su za sebe

305

47 Martin Broszat, “Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus”, u: *Deutsche Rundschau* 84, no. 1 (1958), str. 59-60.

48 Sam rat radikalno je promenio položaj rasutih nemačkih etničkih zajednica u zapadnim delovima ruskog carstva, tačnije, u pribaltičkim oblastima i u delu Poljske pod ruskom vlašću. Njihova je sudbina bila vezana za širu nemačku zajednicu kako zbog toga što su Nemci tokom rata držali ove teritorije pod okupacijom, tako i zbog toga što je Rusija, koja se nije borila samo protiv Nemačke već i protiv “nemačke” Austrougarske, bila sklona da kao neprijatelje vidi Nemce, a ne samo Nemačku. V. Werner Conze, *Die Deutsche Nation* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1963), str. 104; Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland*, str. 218.

da su nacionalne države, da su države koje postoje zbog neke etnokulturne nacije i da ih ta nacija zapravo i sačinjava; u svima njima Nemci su se suočili s politikom i praksom nacionalizovanja koja u nekim aspektima liči na ono što smo analizirali u četvrtom poglavlju.

Nije, međutim, dovoljno da se pozabavimo samo ishodom te promene – statusom pripadnika nemačkog etnosa kao nove manjine u tek nastalim nacionalizujućim državama. Prosesi koji su doveli do toga, i sukobi koji su sve to pratili, privlačili su pažnju vajmarskih nacionalista i izazivali njihov gnev. Nekad multinacionalni prostor srednje i istočne Evrope politički je reorganizovan prema spornim nacionalnim linijama, i taj dugotrajni proces odneo je više godina.⁴⁹ On je obuhvatao ne samo dugačke pregovore pobjedničkih sila već i oružane borbe kojima su stvarane “činjenice na terenu”. U nekim slučajevima je povlačenje granica odlagano da bi se održali referendum, a tokom kampanja pred referendum znalo je da bude i ogorčenih, a ponekad i nasilnih sukoba. Dok poražena i razoružana nemačka država nije mogla da igra glavnu ulogu u tom dugotrajnom oblikovanju poratnog poretka, paradržavne nemačke grupe, kao recimo *Freikorps*, dobrovoljački odredi, nadahnjivali su maštu nacionalista oružanim borbama koje su vodili u ime Nemaca na Baltiku, u mešovitim poljsko-nemačkim područjima Poznanja i Gornje Šleske, i duž nemačko-slovenačke granice u Koruškoj.⁵⁰ Te “herojske” borbe na etničkim granicama skrenule su pažnju nacionalista s “nemoćne” države na žilav, autonomni *Volk*.

Čak i ako posleratni poredak ponegde nije pretvorio Nemce u manjinu, kao u slučaju formiranja krnje austrijske države, u Nemačkoj proces političkog prekranja svakako jeste stvorio plodno tle za zavičajni nacionalizam u Nemačkoj. Kako se u poslednjim fazama rata austrijska polovina Habzburškog carstva odvajala po nacionalnim linijama, tako su se Nemci nastanjeni u Austriji usmerili na ujedinjenje s Nemačkom. Iako su neki pangermani u Austriji i Nemačkoj na takvu uniju

49 Geoff Eley, “Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval, and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923”, u: Howard Aster/Peter J. Potichnyi, eds., *Ukrainian–Jewish Relations in Historical Perspective* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 21990).

50 Martin Broszat primećuje da se nove nacionalne legende koje su se pojavile posle Prvog svetskog rata više ne bave matičnom državom već upravo etničkim Nemcima u pograničnim zonama i van granica nemačke države (“Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus”, str. 60). V. i Max Hildebert Boehm, “Die Reorganisation der Deutschtumsarbeit nach dem ersten Weltkrieg”, u: *Ostdeutsche Wissenschaft: Jahrbuch des ostdeutschen Kulturrates* 5 (1959), str. 12–13.

i te kako računali, pre rata ona nije bila ozbiljna opcija; kao što je već rečeno, Bizmark i njegovi naslednici dosledno su odbijali svaku inicijativu u tom pravcu pošto bi stvaranje takve unije podrazumevalo i dezintegraciju velike sile koja je bila glavni nemački saveznik. Ali kada je uništen predratni sistem država, i kada je raspad Habsburškog carstva postao neminovan, više nije bilo te prepreke na putu ka pripajanju Austrije Nemačkoj. Štaviše, činilo se da je princip nacionalnog samoodređenja, koji su prizivali secesionistički orijentisani nacionalisti Carstva, i koji je ovekovečen u Četrnaest tačaka predsednika Vilsona, snažan jamac za pomenuto pripajanje, *Anschluss*. Privremena austrijska skupština je 12. novembra 1918. godine proglasila Austriju republikom i delom Nemačke; to je prihvatila i Vajmarska narodna skupština.⁵¹ Podrška *Anschlussu* 1918–1919. godine bila je gotovo jednodušna, podržale su je sve partije u nemačkoj Austriji i u Nemačkoj.⁵² A ipak, na insistiranje Francuske, koja nije želela nastanak veće i bročano snažnije Nemačke, sile pobednice zabranile su to ujedinjenje. I tako je Austrija postala nemačka država, a odbijanje Saveznika da dozvole ujedinjenje s Nemačkom samo je osnažilo temeljnu predstavu zavičajnog nacionalizma da su Nemci narod koji prevazilazi državu, i narod kojem je pravo na nacionalno samoopredeljenje uskraćeno u isto vreme kada je to pravo u principu proglašeno za temelj posleratnog uređenja.

Vajmarski zavičajni nacionalizam pothranjivan je i prilivom pripadnika nemačkog etnosa u Nemačku.⁵³ Sa teritorija koje su posle rata pripale Poljskoj emigrirale su oko dve trećine stanovništva nemačkog porekla.⁵⁴ Pretežno gradsko stanovništvo, i vrlo dobro obučeni za etnonacionalističku borbu tokom višedecenjskih napora da u etnonacionalno mešovitim istočnim delovima Pruske obezbede mesto za “nemstvo”, ti su doseljenici bili već gotovo glasačko telo i regrutni centar za vođe vajmarske *Deutschtumspolitik*. Priliv nemačkih doseljenika iz baltičkih zemalja,

307

⁵¹ Conze, *Die Deutsche Nation*, str. 109.

⁵² Štaviše, neki smatraju da su nemačke demokrate čak snažnije zagovarale pripajanje Austrije Nemačkoj nego što su to činili konzervativci, delom i zato što su se demokrate nadale da će pripajanje Austrije umanjiti prusku prevlast u Nemačkom carstvu. V. Stanley Suval, *The Anschluss Question in the Weimar Era* (Baltimore/London: John Hopkins University Press, 1974), str. 23–24; Michael Laffan, “Weimar and Versailles: German Foreign Policy, 1919–1933”, u: Laffan, ed., *The Burden of German History 1919–1945* (London: Methuen, 1988), str. 84.

⁵³ Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland*, str. 266; Broszat, “Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus”, str. 61.

⁵⁴ Richard Blanke, *Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918–1939* (Lexington: Kentucky University Press, 1993), 2. poglavlje.

Sudetske oblasti i drugih nekad ruskih i austrougarskih teritorija bio je daleko manji, ali je taj talas takođe doneo mnogo onih koji su se kasnije aktivno uključili u borbu za stvar “nemstva”; zahvaljujući toj migraciji, u samoj Nemačkoj su korene počele da puštaju one etnonacionalne ideje koje su se, često i bez nekog naročitog pozivanja na Nemačku, obrazovale u velikim multinacionalnim carstvima dinastija Romanov i Habzburg.

Žavičajni nacionalizam civilnog društva

Vajmarska *Deuschtumspolitik* nije bila ograničena na državu. Njeni su nosioci bili svi oni koji su, u državnom aparatu ali i van njega, formulisali, propagirali i drugima nametali brigu i odgovornost za nemstvo, *Deuschtum*, u celini, a naročito za nemačke manjine u drugim državama. *Deuschtumspolitik*, u tom širokom smislu, cvetala je u vajmarskom civilnom društvu. Iako su još pre rata osnovana neka udruženja i organizacije koje se bave pripadnicima nemačkog etnosa van Nemačke, posle rata izniklo je mnogo novih. Većina njih su, naravno, bila beznačajna i kratkovećna.⁵⁵ Ipak, činjenica jeste da su te nove organizacije obuhvatale mnogo šire krugove učesnika nego one predratne. Udruženje za Nemce u inostranstvu jedina je predratna organizacija koja je zadržala centralno mesto u vajmarskoj *Volkstumspolitik*, a u tome je uspela zato što se pretvorila u masovnu organizaciju s dva miliona članova i s jakom bazom u školama.⁵⁶ Druga velika organizacija, Nemačka liga za zaštitu Nemaca u pograničnim oblastima i u inostranstvu, stvorila je labav savez sa preko stotinu sličnih udruženja, od kojih su mnoga bila udruženja doseljenika, pa tako i usredsređena na pojedinačne nemačke manjinske zajednice, mada su neka imala i baze u inostranstvu, u samim tim manjinskim zajednicama.⁵⁷ Treća organizacija, Organizacija nemačkih etnonacionalnih grupa Evrope, povezivala je nemačke manjinske organizacije širom Evrope, i bila je aktivna pre svega na međunarodnom planu, uglavnom u Ligi naroda i u Kongresu evropskih nacionalnosti. U svemu tome učestvovala su i crkvene grupe i grupe mladih. Mladi su išli na organizovana putovanja na kojima su se zbližavali s etničkim nemačkim zajednicama u drugim zemljama.⁵⁸ Udruženja vezana za crkvu (Evangelističko udruženje Gustav Adolf i Carsko udruženje Nemaca katolika u inostranstvu) pružala su veliku i

⁵⁵ Blanke, *Orphans of Versailles*, str. 151.

⁵⁶ Boehm, “Reorganization”, str. 19; Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland*, str. 267.

⁵⁷ Bastiaan Schot, *Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz* (Marburg an der Lahn: J. G. Herder-Institut, 1988), str. 106ff.

⁵⁸ Conze, *Die deutsche Nation*, str. 113; Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, str. 73.

materijalnu i moralnu podršku Nemcima u inostranstvu koji su pripadali datoj veri.⁵⁹

Što se, dakle, građanskih udruženja tiče, briga za Nemce s one strane državnih granica bila je mnogo življa i šira nego što je bila pre rata. “Plima beletrističke, polemičko-političke i polunaučne literature”, kako je to rekao Martin Broszat, kao i obilje glasnika i periodike na tu temu, bili su izraz javnog interesovanja za sunarodnike u inostranstvu, ali su ga istovremeno i osnaživali.⁶⁰ Ukoliko je imala naučne pretenzije, ta literatura prelila se u tzv. *Ostforschung*, proučavanje “Istoka”, koje je najveći zamah dobilo za vreme rata i posle njega, i koje je uglavnom bilo usredsređeno na teritorije predate Poljskoj i druga područja u istočnoj srednjoj Evropi koja su u naseljavali Nemci.⁶¹ Onaj ogranak takve literature koji je bio bliži reportaži pretvorio se u “puko” novinarstvo, koje je takođe (a naročito u nacionalno orijentisanim opozicionim novinama) veliku pažnju posvećivalo teškoćama Nemaca u drugim državama.

U domenu *Deutschumpolitik* granica koja odvaja civilno društvo od države bila je vrlo fluidna. Pošto vlada 1919-1920. godine to nije sama smela da čini, ona je preko nominalno privatnih udruženja radila na gušenju poljskog ustanka u Poznanju početkom 1919. godine i organizovala glasače za referendum u područjima zapadne i istočne Pruske 1920. godine.⁶² Tokom čitavog vajmarskog perioda vlada je novac za *Auslandsdeutsche*, Nemce nastanjene u inostranstvu, slala preko organizacija koje su navodno bile privatne, ali su u stvari bile pod kontrolom države; ona je takođe finansirala velike vajmarske nacionalno orijentisane organizacije, trudeći se u isto vreme, doduše s malo uspeha, da ih bolje koordiniše i da ih konsoliduje.⁶³

59Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, str. 73ff.; Karl-Heinz Grundmann, *Deutschumpolitik zur Zeit der Weimarer Republik: Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland* (Hanover-Döhren: Harro v. Hirschheydt, 1977), str. 124.

60Martin Broszat, “Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus”, str. 61.

61 Michael Burleigh, *Germany Turns Eastward: A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988); Grundmann, *Deutschumpolitik*, str. 125ff.

62 Schot, *Nation oder Staat?*, str. 87-8, III.

63Blanke, *Orphans of Versailles*, str. 150ff. U nekim slučajevima, vladine dotacije za institute koji se bave takozvanom *Ostforschung*, proučavanjem istočnih regiona Evrope u kojima su naseljeni Nemci, nedvosmisleno su kompromitovale kvalitet takvog naučnog rada; v. Martin Broszat, *Žweihundert Jahre deutsche Polenpolitik* (Frankfurt: Suhrkamp, 1972), str. 231.

Čvrste veze između vodećih ličnosti tih organizacija i državnih organa koji su se bavili Nemcima u inostranstvu samo su dodatno zamaglile tu granicu.⁶⁴

Ipak, koliko god nejasna ona bila, ovakve aktivnosti su u civilnom društvu Vajmarske republike imale važno mesto u okviru *Deutschtumspolitik*; rezultat je bila čvrsta mreža odnosa koji povezuju vođe različitih manjinskih nemačkih zajednica, kako među sobom, tako i s Nemcima u Nemačkoj i u Austriji. A one su uticale i na oblikovanje vajmarskog javnog mnjenja, doprinele su buđenju trajnog interesovanja javnosti i trajne javne zabrinutosti za sudbinu manjinskih Nemaca, a doprinele su i tome da se nemačka nacija razume kao etnokulturni entitet koji nadilazi državu.

Diskurs i aktivnosti u tom domenu bili su više orijentisani na narod nego na državu. Naravno, mnogi, a verovatno čak i najveći deo onih koji su učestvovali u takvim aktivnostima, nadali su se promeni granica koja bi Austriju i najveći deo teritorija predatih Poljskoj vratila u okvire nemačke države. Bilo je onih koji su zamišljali i mnogo obuhvatniju teritorijalnu reorganizaciju srednje Evrope, zahvaljujući kojoj bi se u jednoj državi ujedinili svi Nemci koji žive na susednim teritorijama, pa tako i sudetski Nemci u Čehoslovačkoj. Ipak, kakve god bile njihove nade u teritorijalne promene, one nisu direktno uticale na njihove aktivnosti u oblasti 310 *Deutschtumspolitik*. Promena granica je bila dalek san a ne konkretan cilj za čije se postizanje moglo nešto konkretno preduzeti. Štaviše, posmatrano sa stanovišta u čijem fokusu je narod, najpreći cilj nije bila promena državnih granica već umanjivanje njihovog značaja, jačanje naroda kao samodovoljnog, autonomnog entiteta,⁶⁵ kao i jačanje javne svesti i interesovanja za taj narod koji nije omeđen državnim granicama. Bilo je, naravno, nejasnoća i direktnih protivrečnosti u tom stanovištu, u toj želji da se “organizuje organski narod” i da se finansijska sredstva države iskoriste za povećanje autonomije naroda.⁶⁶ Ali upravo se po toj “narodskoj” (*völkisch*) orijentaciji, koja je bila u temelju svega, zavičajni nacionalizam vajmarskog građanskog društva razlikovao od zavičajnog nacionalizma vajmarske države.

Žvanični vajmarski zavičajni nacionalizam

Pre Prvog svetskog rata, kao što sam već rekao, nemačka država nije se zalagala za pripadnike nemačkog etnosa naseljene van Nemačkog carstva, niti je iznosila zahteve u

⁶⁴Schot, *Nation oder Staat?*, str. 93, 99, 109.

⁶⁵Najbolje utemeljeno teorijsko objašnjenje ovog cilja nalazi se kod Bema (Boehm, *Das eigenständige Volk*).

⁶⁶Martin Broszat, “Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus”, str. 63.

njihovo ime, i ograničila se samo na neobavezujuće izraze saosećanja za etnokulturne srodnike. Posle rata sve je bilo drastično drugačije. Država je preuzela *Deutschumspolitik* na sebe.

Jedan od centralnih elemenata zvanične *Deutschumspolitik* bila je i tajna novčana pomoć Nemcima van Nemačke. Novac je išao preko posredničkih organizacija koje su nominalno bile privatne, ali ih je u stvari finansirala i kontrolisala država; zahvaljujući takvom aranžmanu, vlast je mogla da izbegne ne samo javnu debatu i odgovornost u tom domenu, nego i to da takvu njenu podršku primete saveznici, a pre svega države u kojima su živele nemačke manjine.⁶⁷ Putem tih skrivenih kanala Nemačka je mnogo pomogla nemačkim školama, novinama, crkvama, dobrotvornim, socijalnim i kulturnim organizacijama. Davala je kredite za ugroženu poljoprivredu i druge poslove koje su Nemci vodili, pokušavala da pomogne Nemcima da zadrže zemlju koja je bila u njihovom vlasništvu.⁶⁸ Ovakvim načinom finansiranja, vlada je pokušavala da potpomogne spajanje mnogih nemačkih organizacija u inostranstvu i, budući u tome neuspešna, da prati, koordinira i kontroliše njihove aktivnosti (opet na pritajen način, delujući iza scene). Oko te koordinacije i kontrole naročito se trudilo Ministarstvo spoljnih poslova, koje je želelo da predupredi neprijatne incidente i aktivnosti (na primer, otvoreno iredentističke) koji bi mogli da utiču na spoljnu politiku Nemačke, a zatim i da razreši sukobe među nemačkim manjinskim organizacijama, ojača njihovo jedinstvo i promoviše delatnosti koje su u skladu sa ciljevima spoljne politike Nemačke.

Retorička pozivanja na nevolje prekograničnih Nemaca često su bila vrlo uopštena i odnosila su se na *Grenz-* i *Auslandsdeutschum* uopšte.⁶⁹ Ta uopštena retorika, međutim, prikrivala je vrlo različite metode. To najbolje ilustruje razlika u politici koju je vajmarska Nemačka vodila prema Nemcima u Poljskoj i prema Nemcima u Čehoslovačkoj.⁷⁰ Situacija Nemaca koji su se našli u te dve, prema svim me-

311

67 O najvažnijoj među ovakvim nominalno privatnim institucijama, Nemačkoj fondaciji (*Deutsche Stiftung*) v. Norbert Krekler, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973), str. 16ff.; Schot, *Nation oder Staat?*, str. 132-33.

68 Krekler, *Revisionsanspruch*, str. 65ff.

69 U međuratnoj nemačkoj javnosti postojala je uobičajena podela između pograničnih Nemaca (*Grenzdeutsche*), naseljenih ne samo u oblastima koje se neposredno graniče s Nemačkom, nego i širom srednje Evrope, i Nemaca u inostranstvu (*Auslandsdeutsche*), koji su živeli u nemačkim zajednicama u potpunosti okruženim nenemačkim življem.

70 V. Rudolf Jaworski, "The German Minorities in Poland and Czechoslovakia in the Interwar Period", u: Smith, ed., *Ethnic Groups in International Relati-*

rilima najvažnije nemačke manjinske zajednice van Nemačke, bila je u mnogim aspektima vrlo slična. U obe države nemačke su zajednice bile velike i (uglavnom) teritorijalno zaokružene zajednice.⁷¹ U obe države Nemci su živeli u pograničnom području, naseljavali su regione koji su se neposredno naslanjali na nemačku državu (i stoga su bili mnogo veća i mnogo akutnija briga za Nemačku nego, recimo, Nemci u dalekoj Rusiji). I konačno, u obe države Nemci su se, neočekivano i neželjeno, pretvorili od državotvornog naroda (*Staatsvolk*) jedne velike sile u, kako se njima činilo, drugorazredne građane trećerazrednih država.

A ipak, postoje tri ključne razlike između Nemaca u Poljskoj i Nemaca u Čehoslovačkoj. Prvo, pogranični Nemci u Poljskoj bili su državljani Nemačke sve do 1919. godine; neki od njih su zadržali svoje državljanstvo i posle rata. Tome nasuprot, sudetski Nemci iz čeških i moravskih pograničnih predela bili su državljani Austrougarske, i nikada u moderno doba nisu živeli u istoj državi s Nemcima iz matične države. Kao drugo, neposredno posle rata došlo je do masovnog egzodusa Nemaca s teritorija koje su postale poljske, i on se nastavio sve do dvadesetih godina, dok, s druge strane, nije bilo sličnih velikih migracija sudetskih Nemaca u Nemačku (ili u Austriju). Kao treće, vajmarski režim jeste imao teritorijalne pretenzije prema Poljskoj (promena granice s Poljskom zapravo je bila jedan od osnovnih aksioma spoljne politike Vajmarske republike), ali prema Čehoslovačkoj nije. Te razlike su donekle bile i povezane: one su bile odraz činjenice da su pogranične teritorije Poljske koje naseljavaju Nemci dugo pripadale Nemačkoj, dok su češke teritorije naseljene Nemcima već dugo bile deo neke druge države. Nemce u Nemačkoj i Nemce u zapadnoj Poljskoj spajale su dugotrajne političke i etnokulturne veze, ve-

ons; Wolfgang Jacobmeyer, "Die deutschen Minderheiten in Polen und in der Tschechoslowakei in den dreißiger Jahren", u: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 31 (1986); i Manfred Alexander, "Die Politik der Weimarer Republik gegenüber den deutschen Minderheiten in Ostmitteleuropa, 1918-1926", u: *Annali dell'Instituto Storico Italo-Germanico in Trento*, tom IV (Bologna: Mulino, 1978).

71 S tim što su Nemci ipak bili brojniji u Čehoslovačkoj: tu su činili gotovo četvrtinu ukupnog stanovništva, a u 4.000 opština činili su apsolutnu većinu (Jacobmeyer, "Die deutschen Minderheiten", str. 21). U Poljskoj su i pre Prvog svetskog rata postojale nemačke većine na lokalnom nivou, neretko upravo u onim oblastima koje su posle rata pripale Poljskoj; međutim, posle velikog talasa iseljavanja u tim oblastima nije ostao "ni jedan jedini srez ili značajniji grad u kom bi Nemci još uvek činili većinu" (Richard Blanke, "The German Minority in Inter-war Poland and German Foreign Policy", u: *Journal of Contemporary History* 25 [1990], str. 93).

ze nastale na osnovu toga što su oni živeli u jednoj državi i imali isto državljanstvo, a ne samo veze istog jezika i kulture, kao što je to bilo slučaj s odnosom Nemaca u Nemačkoj i Nemaca u Čehoslovačkoj.

S obzirom na te osnovne razlike, vajmarska politika prema pripadnicima vlastite nacije u Poljskoj i Čehoslovačkoj suštinski se razlikovala. Gnev zbog teritorijalnog aranžmana na istoku, saosećanje s velikim brojem pripadnika nemačkog etnosa (i bivših državljana Carstva) koji su iznenada potpali pod poljsku vlast, uznemirenost zbog velikih migracija u Nemačku – zbog svega toga pažnja vlasti je na početku bila usmerena gotovo isključivo na Nemce u Poljskoj. Tokom čitave vajmarske ere, mnogo je više pažnje i resursa bilo usmereno ka Nemcima u zapadnoj Poljskoj nego ka Nemcima bilo gde drugde u “novom inostranstvu”.⁷² Štaviše, u slučaju Poljske pažnja i resursi bili su usmereni na akutne i konkretne ciljeve: valjalo je zaustaviti ili barem ograničiti priliv Nemaca u Nemačku i tako obezbediti dalje postojanje nemačke manjine u zapadnim pograničnim područjima nove poljske države. Radi toga, Nemačka je ograničila novčanu pomoć za doseljenike (pošto je taj novac samo podsticao doseljavanje) i umesto toga razvila sistem “anticipatorske kompenzacije” odnosno “preventivne izbegličke pomoći” za Nemce koji su još u Poljskoj: u to su spadale i isplate u gotovini za nezaposlene, zajmovi za nemačka preduzeća i dodatna novčana pomoć za siromašne nemačke penzionere.⁷³

313

Taj neposredni cilj da se zaustavi priliv nemačkog stanovništva u Nemačku bio je, s druge strane, neodvojivo vezan za dugoročnije revizionističke ciljeve: u internim dokumentima vodeći zvaničnici Ministarstva spoljnih poslova otvoreno su priznavali da je nužno očuvati znatno nemačko prisustvo u teritorijama predatim drugim državama kako bi se u budućnosti na tim teritorijama mogli izneti etnodemografski ubedljivi revizionistički zahtevi.⁷⁴ Veliki izdaci Nemačke za poljoprivredne kredite od 1924. godine pa nadalje, čiji je cilj bio da na predatim teritorijama zemlja ostane u vlasništvu Nemaca, takođe su važili kao jedan od temelja za buduće revizionističke zahteve. Naravno, vajmarsku pomoć Nemcima u Poljskoj ne smemo posmatrati tako jednostrano, samo u svetlu tih revizionističkih aspiracija.⁷⁵ Zajedničko državljanstvo, spona koja je prekinuta tek nedavno (i proizvoljno,

72 Helmut Pieper, *Die Minderheitenfrage und das deutsche Reich 1919-1933/34* (Hamburg: Institut für Internationale Angelegenheiten der Universität Hamburg, 1974), str. 58; Jaworski, “German Minorities”, str. 179.

73 Krekler, *Revisionsanspruch*, str. 48-59.

74 Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, str. 228.

75 Ovdje se držim prikaza R. Blankea, *Orphans of Versailles*, naročito str. 159ff.

ako se posmatra s nemačkog stanovišta), može da legitimije pružanje takve pomoći, potpuno nevezano s tim da li će doći do revizije državnih granica ili neće, dok se ograničenje povratka manjinskih Nemaca u Nemačku može pravdati privrednim koliko i etnopolitičkim razlozima.⁷⁶ Osim toga, vlada je javno obeshrabrivala otvoreno iredentističke aktivnosti te manjine; njen je cilj bio da očuva dugoročnu mogućnost revizije, a ne da direktno podstiče iredentistički stav manjine.⁷⁷ Konačno, dok su revizionističke nade bile fokusirane na delove predatih teritorija (na “koridor” koji je istočni deo Pruske odsekao od ostatka nemačke teritorije i na Gornju Šlesku, a ne na Poznanj), pomoć se distribuirala Nemcima širom predatih teritorija, u mnogo slučajeva i Nemcima širom Poljske.⁷⁸ Ipak, čak i kada se uzmu u obzir i ovi i neki drugi činoci, prilično je jasno da su ti konačni revizionistički ciljevi bili ključni faktor u oblikovanju vajmarske *Deutschtumspolitik* prema Poljskoj.

314 Ovo se ne može tvrditi za vajmarsku *Deutschtumspolitik* prema Čehoslovačkoj.⁷⁹ Po svojoj organizacionoj formi, naravno, pomoć sudetskim Nemcima veoma je ličila na pomoć Nemcima u zapadnoj Poljskoj: novac je dolazio kanalima koji su vodili preko nominalno privatnih posredničkih organizacija, a njih je u stvari vrlo strogo kontrolisala nemačka vlada. Osim toga, oblici pružanja pomoći bili su slični i u domenu kulture i dobročinstva, iako su sume bile znatno niže nego u slučaju Poljske. I u Čehoslovačkoj su škole takođe bile glavni prioritet, ali su finansijski podržavane i novine, dobrotvorne organizacije, kulturna udruženja i različiti socijalni i kulturni programi i aktivnosti. Za razliku od pomoći Nemcima u zapadnoj Poljskoj, pomoć sudetskim Nemcima nije bila tako urgentna, nije bila usmerena na neposredne praktične ciljeve i nije imala jasan dugoročni, strateški značaj. Opstanak nemačke manjine u Čehoslovačkoj nije bio ugrožen grubo nacionalizujućom politikom ili velikim iseljavanjem, niti je bilo težnji da se teritorije na kojima žive sudetski Nemci pripoje Nemačkoj.⁸⁰ Vajmarska vlada je ohrabrivala sudetske Nemce da svoje teškoće rešavaju u okviru nove države, kao lojalni građani Čehoslovač-

76 Blanke, *Orphans of Versailles*, str. 161; Krekler, *Revisionsanspruch*, str. 63.

77 V. cirkularno pismo koje je izdalo Ministarstvo spoljnih poslova a koje navodi Krekler, *Revisionsanspruch*, str. 44.

78 Blanke, *Orphans of Versailles*, str. 161.

79 Jaworski, “German Minorities”, str. 179–80.

80 Tačno je da je Nemačka odbila da obezbeđuje i granicu sa Čehoslovačkom i granicu s Poljskom, što su neki tumačili kao izraz latentnog revizionizma prema Čehoslovačkoj. Međutim, nema sumnje u to da prema Čehoslovačkoj takvi sistematski, konkretni revizionistički ciljevi nisu postojali, dok se za Poljsku oni mogu dokazati obiljem primera.

ke.⁸¹ Iako su sudetski Nemci odigrali presudnu ulogu u minhenskoj krizi i Hitlerovom komadanju čehoslovačke države, oni nisu (i po tome se drastično razlikuju od Nemaca u zapadnoj Poljskoj) imali centralnu ulogu u vajmarskoj spoljnoj politici. Posle rata, Nemačka se nije protivila tome da se teritorije na kojima su živeli sudetski Nemci priključe Čehoslovačkoj, već je od samog početka želela da održi dobre odnose s novom državom.⁸² I dok je status sudetskih Nemaca predstavljao smetnju u nemačko-čehoslovačkim odnosima, ti su odnosi (opet u velikom kontrastu s hroničnim neprijateljstvom između Nemačke i Poljske) ostali barem “korektni” tokom čitave vajmarske ere.

Iako je između vajmarske *Deutschumpolitik* prema Poljskoj i prema Čehoslovačkoj postojala velika razlika, nju ipak ne treba pre naglašavati. Vajmarska podrška sudetskim Nemcima nije bila samo kulturna, niti je sprovedena bez ikakvih političkih ciljeva. Iako nije imala nikakve pretenzije na čehoslovačku teritoriju, Nemačka je ipak odbijala da obezbeđuje nemačko-čehoslovačku granicu; pitanje sudetskih Nemaca, pa čak i teritorijalni aspekt tog pitanja, radije je držala formalno otvorenim kako bi u ostvarivanju drugih spoljopolitičkih ciljeva mogla da izvuče maksimalnu diplomatsku korist od statusa koji je imala kao priznat eksterni nacionalni zahtev sudetskih Nemaca.⁸³ Tajna vladina pomoć radikalno nacionalističkim organizacijama sudetskih emigranata u Nemačkoj, čiji su se radikalni zahtevi kasnije u diplomatskim razgovorima mogli navesti kao dokaz da javno mnjenje vrši pritisak na vladu, govori, dakle, o tome da je vajmarski režim želeo da iskoristi pitanje sudetskih Nemaca kao žeton u diplomatskim igrama.⁸⁴ U isto vreme, Nemačka se nadala da će posredstvom sudetskih Nemaca uticati na čehoslovačku spoljnu politiku i usmeriti je u korist Nemačke, a pre svega da će doprineti tešnjem povezivanju čehoslovačke i nemačke privrede – što je bio deo šire, nikada sasvim jasno definisane aspiracije Nemačke ka privrednoj hegemoniji u istočnom delu srednje Evrope i na Balkanu.⁸⁵

315

81 Jaworski, “German Minorities”, str. 180. V. i F. Gregory Campbell, *Confrontation in Central Europe: Weimar Germany and Czechoslovakia* (Chicago: University of Chicago Press, 1975), str. 162.

82 Peter Krüger, *Die Außenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985), str. 57, 113; Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, str. 137-38.

83 Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, str. 138-39.

84 *Ibid.*, str. 141.

85 V. Štřezemanovu internu notu iz 1925. godine, prenetu u: Schot, *Nation oder Staat?*, str. 215; Krüger, *Außenpolitik*, str. 113; Campbell, *Confrontation*, str. 77, 266-67; Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, str. 187-88; Wolfgang

S obzirom na taj široki program prikrivene državne podrške pripadnicima vlastite nacije u inostranstvu, i s obzirom na žar zavičajnog nacionalizma u građanskom društvu, iznenađuje to što se država i vladini zvaničnici ili nisu izjašnjavali ili su pak u javnim nastupima veoma suzdržano govorili o temama vezanim za zavičajni nacionalizam. Naravno, u određenom sticaju političkih okolnosti zvanična retorika zavičajnog nacionalizma bila je nešto izrazitija. Na primer, Gustav Štrezeman, nemački ministar spoljnih poslova od kraja 1923. godine pa sve do smrti 1929. godine, koristio je rečnik zavičajnog nacionalizma kako bi parirao nacionalističkoj desnici: ona ga je, naime, žustro napadala zbog toga što je predlagao uključivanje Nemačke u Ligu naroda i što se, potpisivanjem sporazuma iz Lokarna 1925. godine, približio zapadnim silama. Štrezeman je domaće nacionalističke protivnike uveravao da će približavanje Zapadu “otvoriti nove mogućnosti” za nemački revizionizam na Istoku, dok će kao pripadnica Lige Nemačka uspešnije moći da brani prava pripadnika svoje nacije,⁸⁶ pošto je Liga garant upravo tih prava na čije je kršenje najviše i ukazivala nacionalistička desnica. Međutim, kada se uporede sa situacijom u Rusiji posle raspada Sovjetskog Saveza, te zvanične izjave o obavezi da se pomogne pripadnicima svoje nacije u drugim zemljama u vajmarskoj Nemačkoj nisu bile niti naročito česte niti naročito upadljive (tome ću se vratiti u poslednjem delu ovog poglavlja).

Jedna interna nota iz 1925. godine svedoči o Štrezemanovom zalaganju za energičnije i vidljivije zvanično angažovanje u korist nemačkih manjina. Pošto je naglasio da se nemačke manjine nalaze u “izuzetno opasnoj situaciji”, i da je očuvanje tih zajednica i njihovog “nemačkog duha” od “neprocenjivog političkog, kulturnog i privrednog značaja” za Nemačku, Štrezeman je ustvrdio da se taj cilj najbolje može ostvariti kroz uticaj na svetsko javno mnjenje. S obzirom na trenutni odnos snaga u Evropi bila su isključena sredstva “politike sile”, kakva su, na primer, diplomatsko prisiljavanje ili vojna intervencija; novčana pomoć, u svakom slučaju ograničena, mogla je manjinama da pomogne da ostvare prava koja imaju, ali nije

Michalka, “Deutsche Außenpolitik 1920-1933”, u: Karl Dietrich Bracher/Manfred Funke/Hans-Adolf Jacobsen, eds., *Die Weimarer Republik* (Düsseldorf: Droste, 1987), str. 318; Johann Wolfgang Brügel, *Tschechen und Deutsche 1918-1938* (München: Nymphenburger, 1967), str. 221-22.

86 Annelise Thimme, “Gustav Stresemann: Legende und Wirklichkeit”, u: *Historische Zeitschrift* 181 (1956), str. 315-16; Carole Fink, “Stresemann’s Minority Policies, 1934-29”, u: *Journal of Contemporary History* 14 (1979), str. 405ff.; Fink, “Defender of Minorities: Germany in the League of Nations, 1926-1933”, u: *Central European History* 4 (1972), str. 336ff.

mogla da bude kompenzacija za prava koja nemaju. Nemačka svojim sunarodnicima koji žive pod suverenom vlašću druge države može zaista da pomogne jedino tako što bi svetsko javno mnjenje toliko zainteresovala za sudbinu ugroženih nemačkih manjina da bi to onda pojačalo međunarodni pritisak zbog kojeg bi većinski narod u dotičnoj državi bio prisiljen da im pruži životno neophodne kulturne slobode – a pre svega slobodu da otvaraju svoje škole u kojima deca neće učiti samo “nemački jezik, već i će se podučavati i nemačkom duhu”. Štrezeman je priznao da se Liga naroda veoma loše pokazala u praktičnoj kontroli prava koja su manjinama zajamčena zakonom, da je ta kontrola takoreći “samo prividna”. Ali važnije od garancija koje Liga pruža bio je značaj tih garancija kao “sredstva za uticaj na svetsko javno mnjenje”. Brojne zamerke koje su Ligi naroda uputile manjine već su “problem manjina napravile pitanjem od međunarodnog značaja... a liberalno rešenje tog problema u Evropi smatra se preduslovom svakog trajnog mira”. Nemačka stoga treba da pokuša da “ojača postojeći trend u svetskom javnom mnjenju”, a naročito bi trebalo da se potruži da “uveri svetsko javno mnjenje da je... kulturna autonomija prirodno pravo svake manjine”. To je, na kraju krajeva, naprosto “konkretna ilustracija principa samoopredeljenja naroda, principa koji je svet u teoriji već priznao, a njegovo ostvarenje ne zahteva nužno promenu teritorijalnih granica... Želja da se izbegnu dalji nasilni preokreti u današnjoj Evropi... tako je jaka da će svaka ideja koja obećava smirivanje situacije pre ili kasnije morati da pridobije svetsko mnjenje”.⁸⁷

317

Ova velika vizija očigledno nije ostvarena. Štrezeman je uspeo da skrene pažnju Lige naroda na zaštitu manjina, ali nije pokrenuo široku kampanju koju je najavio u noti iz 1925. godine. Prilično skroman nemački predlog za reformu mera za zaštitu manjina u Ligi je vrlo brzo pao u zaborav. “Inostrani Nemci” i vaimarski nacionalisti, čije su nade u odlučniju nemačku politiku prema nemačkim manjinama probuđene ranijim Štrezemanovim govorima, nisu se ostvarile.⁸⁸ Štrezeman je iz nekoliko razloga bio umeren kad je iznosio ta pitanja pred Ligu naroda. Pruska opozicija protivila se tome da se manjinama u Nemačkoj dâ puna kulturna

⁸⁷ Štrezemanova nota u celosti je prenetu u: Schot, *Nation oder Staat?*, str. 286–92.

⁸⁸ Martin Broszat, “Außen- und innenpolitische Aspekte der preussisch-deutschen Minderheitenpolitik in der ffbra Stresemann”, u: Kurt Kllexen/Wolfgang Mommsen, eds., *Politische Ideologien und nationalstaatliche Ordnung* (München: R. Oldenbourg, 1968), str. 442; Fink, “Stresemann's Minority Policies”, str. 408ff.; Fink, “Defender of Minorities”, str. 339–40; detaljnije u: Carole Fink, “The Weimar Republic as the Defender of Minorities, 1919–1933”, disertacija, Yale University, 1968, passim.

autonomija – a Štrezeman je smatrao da je upravo to ključni preduslov za njegovu kampanju.⁸⁹ Osim toga, takva kampanja politički nije bila naročito privlačna i zato što je međunarodna zajednica sa skepsom pratila kako Nemačka finansira zaštitu manjinskih prava, naročito zbog suviše providne veze između tog finansiranja i nemačkih revizionističkih težnji. Konačno, Štrezeman nije bilo spreman da svoj ta-
nušni politički kapital potroši tako što će se u Ligi naroda previše gorljivo zalagati za zaštitu manjinskih prava, a na štetu drugih, prećih ciljeva spoljne politike (pre svega potrebe da se smanji ratna odšteta koju Nemačka mora da plati i povlačenje okupatorskih savezničkih trupa iz Rajnske oblasti), a do kojih je Štrezemanu bilo stalo i za njih mu je bila potrebna podrška zapadnih sila.⁹⁰

Posle Štrezemanove smrti Nemačka je u Ligi naroda zauzela agresivniji stav u sferi politike prema manjinama, što je uopšte bio odraz ratobornije politike poslednjih godina Vajmarske republike.⁹¹ Ali ništa od svega toga ne slaže se s onim što je Štrezeman predvideo u pomenutoj noti iz 1925. godine. Umesto da zauzme

89 Najbolju analizu međusobne povezanosti nemačke unutrašnje politike prema manjinama i brige za prava Nemaca u inostranstvu i dalje predstavlja već navođena Broscatova studija (“Außen- und innenpolitische Aspekte”). Ministarstvo spoljnih poslova se od 1925. godine nadalje zalagalo za priznavanje pune kulturne autonomije za manjine na čitavoj teritoriji Nemačke, ali je naišlo na otpor pokrajinskih vlasti, a naročito Pruske, gde se dobar deo tih manjina upravo i nalazio. Konačno, 1928. godine Pruska je pristala na sitnije ustupke u pogledu školovanja za manjine, a Štrezeman je potom sve više insistirao na pitanju manjina, ali se mora reći da je čak i takva politika bila daleko od prvobitnih zahteva za punom kulturnom autonomijom, zahvaljujući kojoj bi Nemačka onda mogla da zahteva sličnu široku kulturnu autonomiju za svoje manjine u drugim državama, izbegavajući pri tom politiku pukog reciprociteta, a koristeći se, naprotiv, ideologijom “prirodnih prava”.

90 Jedan jedini put je Štrezeman dramatično zatražio da Liga naroda interveniše u pitanjima zaštite manjina: neobično oštro je odgovorio poljskom ministru spoljnih poslova Zaleskom, kada je ovaj brojne peticije koje je *Deutscher Volksbund*, Nemački narodni savez, najbrojnija organizacija nemačke manjine u Gornjoj Šleskoj, upućivao Ligi naroda, okarakterisao kao “ravne izdaji”. Međutim, čini se da je ovo ipak bio sračunat potez, poruka upućena pre svega nacionalistički orijentisanim kritičarima u samoj Nemačkoj, koji nisu bili zadovoljni time koliko se Štrezeman zalaže za nemačke manjine u inostranstvu (Fink, “Stresemann's Minority Policies”, str. 411; Blanke, *Orphans of Versailles*, str. 132-33).

91 Fink, “Defender”, str. 352ff.; Blanke, *Orphans of Versailles*, str. 135.

moralno uzvišenu poziciju branitelja univerzalnih manjinskih prava, Nemačka se upustila u žučne rasprave s Poljskom u vezi sa statusom tamošnjih Nemaca, i to baš u onim područjima Poljske (“koridoru” i Gornjoj Šleskoj) koja i jesu bila centar nemačkog revizionizma. Zbog tih, i zbog još nekih drugih događaja, Nemačka je u Ligi naroda postajala sve usamljenija i zapravo sve manje zainteresovana za nju.⁹² Sistem zaštite manjina koji je Liga usvojila i koji ionako nikad nije uspeo da zadovolji ni manjine, ni države u kojima su se one nalazile niti pak eksterne nacionalne zavičaje, sada se nalazio na ivici propasti. I zaista, on je ubrzo i prestao da postoji: kada su nacisti došli na vlast, navodni “branitelj manjina” postao je njihov najveći egzekutor; Nemačka se iz Lige naroda povukla oktobra 1933. godine, a Poljska je svoj Sporazum o manjinama odbacila godinu dana kasnije.

Žaveštanje vajmarskog zavičajnog nacionalizma

Vajmarski zavičajni nacionalizam bio je složen i nimalo koherentan splet političkih stavova, kulturnih kodova, organizacionih mreža i prekograničnih društvenih odnosa.⁹³ Kao *politički* fenomen, zavičajni nacionalizam obuhvatao je niz “poteza” i na domaćoj i na međunarodnoj političkoj sceni. Na domaćoj sceni ti potezi su stajali u kontekstu partijskih nadmetanja; na međunarodnoj sceni oni su bili čvrsto povezani s naporima Nemačke da povrati suverenitet, revidira Versajski sporazum i ponovo zauzme poziciju velike sile i regionalnog hegemonu – moglo bi se čak reći da su sasvim stajali u službi navedenih ciljeva. Zbog tako različitih faktora, vajmarski zavičajni nacionalizam ne može se razumeti samo s obzirom na njegovu “internu” logiku, ne može se analizirati kao “autonomni” domen politike. Zavičajni nacionalizam često se primenjivao instrumentalno, na manje ili više proračunat način, kao sredstvo u ostvarivanju drugih ciljeva. U graničnim slučajevima to je podrazumevalo i cinično iskorištavanje retorike zavičajnog nacionalizma u svrhe koje nemaju nikakve veze sa specifičnim interesima prekograničnih Nemaca, ako im nisu čak i oprečne. Međutim, ukupno uzev, zbog odjeka koji je zavičajni nacionalizam imao, kao i zbog toga što se on automatski uzimao kao legitiman, on se u isto vreme mogao zagovarati i s objektivnim strateškim ciljevima i s velikom subjektivnom “iskrenošću”.

319

92 Fink, “Defender”, str. 354ff.

93 Razume se, ti politički, kulturni, organizacioni i društveni aspekti vajmarskog zavičajnog nacionalizma veoma su tesno povezani. Ovde ih razdvajam ne zato što smatram da su u pitanju jasno odvojene sfere ili vidovi zavičajnog nacionalizma već prosto u želji da ukažem na kompleksnu prirodu tog nacionalizma.

Kao *kulturni* fenomen, vajmarski zavičajni nacionalizam podrazumevao je i artikulisanje, širenje i usvajanje različitih tipova identifikacije s prekograničnim Nemcima i odgovornosti za njih. Prekogranični Nemci predstavljani su kao punopravni članovi nemačke nacionalne zajednice, nemačkog naroda. U tom diskursu “nacija” i “narod” odvojeni su od okvira države i implicitno ili eksplicitno redefinisani na etnokulturnom osnovu. U svojim razrađenijim verzijama, to ekspanzivno, spolja usmereno redefinisavanje nacije koja sad obuhvata i prekogranične Nemce bilo je ključna komponenta šireg “narodskog” (*völkisch*) pokreta koji je cvetao u vajmarskoj Nemačkoj. (Druga – poznatija i sudbonosnija – komponenta “narodskog” diskursa bila je, naravno, restriktivna, unutra okrenuta redefinicija naroda čiji je cilj bilo isključivanje Jevreja iz tako pojmljenog naroda.)⁹⁴ Taj diskurs odgovornosti za pripadnike vlastite nacije u inostranstvu, i identifikovanja s njima, artikulisali su i širili novinari, pisci, naučnici u institutima za *Ostforschung*, doseljeni Nemci i aktivisti nacionalističkih udruženja i organizacija – što su kategorije koje su se često dobrim delom i poklapale. Prihvatili su ga i koristili političari i zvanični predstavnici države, ali uglavnom tek sporadično i ne izvodeći iz njih implikacije koje bi govorele protiv države – implikacije koje nesumnjivo postoje u dosledno “narodskom” diskursu.

320 *Organizaciono* gledano, vajmarski zavičajni nacionalizam obuhvatao je mrežu volonterskih društava, državnih agencija i formalno privatnih organizacija koje je zapravo manje ili više kontrolisala država.⁹⁵ Zahvaljujući toj mreži mnogo se i organizovano radilo na buđenju i širenju interesovanja za Nemce s one strane nemačkih granica: oni su bili predmet proučavanja ili se delovalo u njihovu korist. Vodeće ličnosti u tim organizacijama i udruženjima bile su međusobno dobro povezane, delom zato što je mnogo njih bilo učlanjeno u više organizacija odjednom i što su rukovodstva različitih organizacija bila u vezi, a delom i zato što su zajedno učestvovali u nizu sastanaka posvećenih problemima Nemaca u inostranstvu. Svi oni su činili organizovanu “javnost” – strukturirani i izdiferencirani prostor komunikacije, diskusija i debata.

I konačno, kao *društveni* fenomen, vajmarski zavičajni nacionalizam podrazumevao je i da treba sistematski razvijati i održavati gustu mrežu prekograničnih odnosa, te da stalno treba obezbeđivati neprestan protok novca preko granice. Ti odnosi i priliv resursa (najvećim delom iz kase nekoliko državnih organizaci-

94 O ovom dualnom aspektu kategorije “narodskog” v. Broszat, “Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus”.

95 Najbolji prikazi ovih zvaničnih i poluzvaničnih organizacija su Krekler, *Revisionsanspruch*, i Schot, *Nation oder Staat?*. O volonterskim organizacijama piše Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*.

ja, ali i iz paradržavnih udruženja o kojima smo već govorili) ne samo da su povezivali Nemce iz inostranstva s vajmarskom Nemačkom, već su, što je možda i važnije, doprineli njihovom udaljavanju od države u kojoj su živeli. To restrukturiranje socijalnih mreža i odnosa bilo je najvažnije u slučaju sudetskih Nemaca. Socijalne mreže i veze Nemaca u zapadnim pograničnim područjima Poljske dugo su stajale u okviru Pruske i Nemačke: u njihovom je slučaju vajmarski zavičajni nacionalizam bio okrenut održavanju ili ponovnom uspostavljanju socijalnih veza koje su bile poremećene promenom granica, a ne preusmeravanju tih odnosa. Socijalne mreže i veze sudetskih Nemaca, tome nasuprot, postojale su u okviru habzburške države, ali su se suštinski izmenile posle njenog raspada. U toj promeni uticaja je, naravno, s jedne strane imala nova, administrativno srazmerno jaka čehoslovačka država; s druge strane, međutim, a u sukobu s tom promenom državnog okvira, važno je bilo i preusmeravanje spoljnih veza (veza van Češke i Moravske) od delova Austrije naseljenih Nemcima ka nemačkoj državi, pošto je vajmarska Nemačka, a ne krnja austrijska država, bila ta koja je prihvatila kompleksnu ulogu spoljnog nacionalnog zavičaja za sudetske Nemce. Jačanje veze sudetskih Nemaca s Nemačkom zauzvrat je ohrabrilu elitu sudetskih Nemaca da rešenje za svoje probleme potraži u Nemačkoj, a ne da traga za trajnim *modus vivendi* unutar Čehoslovačke.⁹⁶

Obrti u zavičajnom nacionalizmu do kojih je došlo nakon što su nacisti osvojili vlast ne mogu se opisati u jednom poglavlju. Treba samo usput pomenuti da su nacisti usvojili političku, kulturnu, organizacionu i socijalnu baštinu vajmarskog zavičajnog nacionalizma: proračunatu upotrebu zavičajnog nacionalizma na domaćoj i međunarodnoj sceni, “narodske” moduse identifikacije s prekograničnim Nemcima i odgovornosti prema njima, mrežu zvaničnih, poluzvaničnih i nezvaničnih agencija, organizacija i udruženja okrenutih pripadnicima vlastite nacije u inostranstvu, mrežu prekograničnih veza i protok novčane pomoći. U tom smislu mo-

321

96 Jaworski, “Die Sudetendeutschen als Minderheit”, str. 35. Detaljan prikaz ovog prestrojavanja u domenu društvenih odnosa u: Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, str. 70ff. Tokom čitavog perioda Vajmarske republike među sudetskim Nemcima vodila se borba između “aktivista”, koji su se zalagali za saradnju sa čehoslovačkom državom i koji su učestvovali i u koalicionim vladama 1926–1938, i “negativista”, koji su odbacivali svaki politički angažman u novoj državi. Međutim, Jaworski smatra da su aktivisti bili u slabijem položaju, delimično i zato što se elita u skoro svemu oslanjala na pomoć od vajmarske Nemačke. Simptomatično je da su čak i političke vođe iz redova aktivista tražile odobrenje od visokih službenika u Berlinu da uđu u čehoslovačku koalicionu vladu (Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, naročito str. 179ff.; Campbell, *Confrontation in Central Europe*, str. 168).

že se govoriti o kontinuitetu između vajmarskog i nacističkog zavičajnog nacionalizma.⁹⁷ Prvih godina novog režima zaista i nije bilo nekih iznenadnih prekida. Motivi zavičajnog nacionalizma u početku su malo izašli iz vidokruga javnosti pošto se režim usredsredio na konsolidaciju na unutrašnjem planu, a u spoljnoj politici u početku se držao oprezno; u trenutku potpisivanja nemačko-poljskog Pakta o nenapadanju iz 1934. godine režim je odvrtao novine od toga da pišu o problemima nemačke manjine u Poljskoj.⁹⁸

Ipak, Vajmarska baština jeste doživela radikalnu transformaciju u kontekstu agresivne nacističke spoljne politike s kraja tridesetih godina (a onda i u kontekstu imperijalističkog rata i nemačke okupacije istočne Evrope). Oprezna diplomatska upotreba motiva zavičajnog nacionalizma u Vajmarskoj republici zamenjena je glasnim Hitlerovim ispadima u mesecima koji su prethodili Minhenskom sporazumu. “Narodski” diskurs odgovornosti prema Nemcima s one strane granice i identifikacije s njima redefinisali su nacisti, rešeni da stvore velikonemačko carstvo koje će obuhvatiti u najmanju ruku sva područja na kojima žive Nemci. Razvijena mreža vajmarskih nacionalističkih udruženja podređena je državnom i partijskom aparatu, a na mesto “tradicionalistički” orijentisanih vođa zavičajnog nacionalizma, zainteresovanih za integritet i autonomiju nemačkih manjinskih zajednica, došli su oni koji se nisu snebivali da prekogranične manjine podrede imperativima spoljne politike Rajha.⁹⁹ I konačno, mreža prekograničnih veza dozvolila je Hitleru da 1938. godine upotrebi sudetske Nemce kao petu kolonu u svom planu da uništi čehoslovačku državu.¹⁰⁰

97 O tom kontinuitetu v. Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*, str. 166.

98 O nemačko-poljskom Paktu o nenapadanju i posledicama koje je on imao po nemačku manjinu u Poljskoj v. Blanke, *Orphans of Versailles*, str. 183–206.

99 Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938* (Frankfurt am Main/Berlin: Alfred Metzner, 1968), str. 160ff. O “tradicionalistima” među nacionalno orijentisanim političarima v. Smelser, *The Sudeten Problem*, str. 14ff., naročito str. 17–18. Sukob između tradicionalista i radikalnih etatista jeste glavna tema Smelzerove knjige.

100 Smelser veoma dobro pokazuje kako su sudetski Nemci, pod vođstvom Konrada Henlajna i njegovog Zavičajnog fronta sudetskih Nemaca, postali zgodno sredstvo Hitlerove spoljne politike (Smelser, *The Sudeten Problem*), i objašnjava i borbe između različitih frakcija sudetskih Nemaca i različitih zavičajno-nacionalističkih organizacija u samom Rajhu. Smelzerov prikaz počinje s 1933. godinom; za situaciju u Vajmarskoj republici, ekonomske, političke i psihološke sponse koje su vezivale elitu sudetskih Nemaca s maticom Nemačkom, v. Jaworski, *Vorposten oder Minderheit?*.

Vajmarska Nemačka i postsovjetska Rusija: upoređivanje zavičajnih nacionalizama

Kao i vajmarska Nemačka, tako i postsovjetska Rusija predstavlja plodno tle za zavičajni nacionalizam. Nakon propasti ruskog, austrougarskog i nemačkog carstva milioni Nemaca postali su deo manjinskih zajednica u državama nastalim na teritorijama tih carstava; isto to se dogodilo i s milionima Rusa (u stvari s njih mnogo više, ukupno oko 25 miliona)¹⁰¹ posle raspada Sovjetskog Saveza. Kao za nemačke manjine, tako se i za nove ruske manjine tvrdilo da su ugrožene nacionalizujućom politikom koju su u odnosu prema manjinama vodile te države naslednice. Kao i njihovi pandani iz međuratnog perioda, i te države su se uspostavile kao države etnokulturnih nacija, one promovišu specifične interese nacija koje “imaju” državu, postoje upravo radi tih etnokulturnih nacija i odlučne su da na različite načine, i u različitom stepenu, umanje akumulirano ekonomsko preimućstvo, kulturni uticaj i političku moć manjina čiji su pripadnici nekada bili pripadnici dominantnih nacija. Kao i vajmarska Nemačka, i postsovjetska Rusija je pretrpela “ponižavajući” gubitak ne samo teritorija već i statusa velesile, pa se tako otvorio prostor za političare sa spasiteljskim, kompenzatorskim i restauratorskim planovima u rukavu. Kao u vajmarskoj Nemačkoj, i u postsovjetskoj Rusiji su mučne priče o odvajanju napaćenih i ugroženih etničkih srodnika zauzimale ključno mesto u javnim narativima o poniženju i gubitku, dok je odlučnost da se ti srodnici zaštite bila ključni element spasiteljskih, kompenzatorskih i restauratorskih političkih projekata.

323

Još je mnogo toga u vajmarskoj Nemačkoj za šta bi se mogla naći paralela u postsovjetskoj Rusiji a što barem indirektno utiče na pojavu zavičajnog nacionalizma: između ostalog, to su duboka ekonomska kriza, novi i slabi demokratski režim, geopolitička i ekonomska dominacija u odnosu na “novo” i “blisko” inostranstvo u kojem su manjine koncentrisane.¹⁰² Ali umesto da se bavim tim slično-

¹⁰¹ Tačan broj “Rusa” koji su se zatekli kao manjina u zemljama naslednica-
ma Sovjetskog Saveza zavisi, naravno, od toga kako ćemo definisati “Ru-
se”. Broj od 25 miliona, koji se obično navodi, odnosi se na ljude koji su
živeli u sovjetskim republikama van Rusije a koji su se na poslednjem po-
pisu stanovništva u Sovjetskom Savezu, 1989. godine, izjasnili kao Rusi.
U nastavku ću se pozabaviti nejasnoćama u određivanju “ciljne grupe”
ruske zavičajne politike.

¹⁰² Izraz “novo inostranstvo” u međuratnoj Nemačkoj, kao i “blisko ino-
stranstvo” u postsovjetskoj Rusiji impliciraju sferu uticaja, zonu koja nije
baš u potpunosti “(ino)strana”. Isto tako, u periodu između dva svetska
rata povlačila se jasna razlika između “pograničnih Nemaca” odnosno
“Nemaca iz susednih zemalja” s jedne i “inostranih Nemaca” s druge

stima, želeo bih da u ovom poslednjem odeljku ispitam tri razlike u formi – i kontekstu nastanka – zavičajnog nacionalizma u ta dva ambijenta. Prva se tiče veće upadljivosti zvaničnog ruskog zavičajnog nacionalizma, druga slabosti zavičajnog nacionalizma u građanskom društvu u Rusiji, a treća nejasnoće u pogledu ciljne grupe kojoj je ruski zavičajni nacionalizam upućen. Ovo razmatranje je nužno ograničeno i vrlo selektivno, potpuna analiza ruskog zavičajnog nacionalizma zahtevala bi barem jedno zasebno poglavlje.

Zvanični vajmarski zavičajni nacionalizam delovao je pre svega iza scene. Ono što znamo o njegovim ciljevima i modalitetima znamo uglavnom iz državnih arhiva, a ne iz zapisa zvaničnih govora. Zavičajni nacionalizam vajmarskog civilnog društva (diskurs i aktivnosti nacionalističkih organizacija, instituta za *Ostforschung*, štampe i publicistike) bio je javan i vidljiv, ali onaj državni bio je mahom prikriven. Državni i vladini zvaničnici pozivali su se na obavezu Nemačke da pomogne pripadnicima nemačkog etnosa nastanjenim u drugim državama, ali takve izjave su bile srazmerno retke, a sama tema nije bila naročito upadljiva u zvaničnom diskursu. Štrecman je u vidu imao veliku javnu kampanju, uz korištenje Lige naroda kao platforme, ali do nje nikada nije došlo. Kada se uključila u Ligu naroda, Nemačka se pokazala kao neobično suzdržana po tom pitanju.

324

Rusija je, tome nasuprot, bila sve samo ne suzdržana; njen zvanični zavičajni nacionalizam bio je neobično upadljiv.¹⁰³ Javni istupi o pravu i obavezi da se zaštite Rusi u neposrednom okruženju, tzv. bliskom inostranstvu, postali su glavni deo zvaničnog diskursa u Rusiji, i imali su istaknuto mesto u svim deklarativnim tekstovima o prioritetima ruske spoljne politike. Visoki državni i vladini činovnici, sve do samog vrha, uključujući čak i predsednika Jeljcina i ministra spoljnih poslova Kozirjeva, nisu prestajali da daju izjave o toj temi. One su se, doduše, razlikovale po tonu i sadržini, zavisno od publike kojoj su bile namenjene, i međunarodnog i domaćeg konteksta u kojem su formulisane, pa bi stoga bilo pogrešno pridavati previše značaja bilo kojoj od njih pojedinačno. Međutim, ukupno uzev, primetno je da je Rusija sve izričitije počela da se zalaže za prekogranične Ruse, što je odraz generalno čvršćeg stava Rusije u odnosu na zemlje u neposrednom okruženju, ali i

strane; ona implicira da oni prvi, naseljeni u područjima koja se neposredno graniče s Nemačkom, nisu stvarno stranci iako su nastanjeni u drugim državama i iako su njihovi državljani.

103 Ovim ne želim da kažem da ruski zavičajni nacionalizam nema i jednu veoma važnu prikrivenu dimenziju – ona nesumnjivo postoji. Ovde želim prosto da ukažem na javne i vidljive dimenzije zvaničnog ruskog zavičajnog nacionalizma, a upravo one uglavnom ne postoje u zvaničnom vajmarskom zavičajnom nacionalizmu.

sve većih političkih izazova koji su stizali s nacionalističke desnice.¹⁰⁴ Dobra ilustracija za to pomeranje je medijski pažljivo praćena tvrdnja Andreja Kozirjeva iz aprila 1995. godine: naime, Kozirjev je rekao da će za zaštitu sunarodnika u nekim slučajevima možda biti potrebne i oružane snage.¹⁰⁵

Takvo demonstrativno držanje ruskih političara dopunjeno je zvaničnom kodifikacijom “glavnih smernica” ruske politike prema “sunarodnicima” u susednim zemljama.¹⁰⁶ Vredi se na trenutak zadržati na tom dokumentu. Njegov nacrt napravljen je na inicijativu predsednika i Vlada ga je formalno usvojila 31. avgusta 1994. godine. Ako se uporedi s izjavama državnih i vladinih činovnika na istu temu, on je po tonu i sadržini prilično umeren, u njemu se neprestano pominje usklađenost s međunarodnim zakonima i normama i odlučnost da se njegovi ciljevi ostvare putem bilateralnih sporazuma sa državama naslednicama. Ipak, u njemu je direktno nabrojano trideset devet vladinih mera za podršku sunarodnicima u inostranstvu, a mere su podeljene u četiri kategorije: “političko-pravne i informacione”, “diplomatske”, “ekonomske” i “socijalne i kulturne” mere.

U “političko-pravne i informacione” mere spada nesmetano emitovanje radio i televizijskog programa na ruskom jeziku u susednim zemljama, zatim saradnja s ruskim (*russkij*) i slovenskim zajednicama u zemljama naslednicama Sovjetskog Saveza, i obezbeđivanje informacija koje će medijima Ruske federacije omogućiti da “objektivno izveštavaju” o tim zemljama, “poklanjajući posebnu pažnju situaciji u kojoj se nalaze sunarodnici i zaštititi njihovih prava”. Diplomatske mere obuhvataju i prava sunarodnika na međunarodnom planu, naročito u Ujedinjenim nacijama i Organizaciji (ranije Konferenciji) za evropsku bezbednost i saradnju, zatim sklapanje sporazuma o državljanstvu (čitaj: dvojnomo državljanstvu) sa zemljama u okruženju, i vršenje pritiska, posredstvom ruskog i svetskog javnog mnjenja, na vlade susednih zemalja kako bi one promenile domaće zakone. Ekonomske mere uključuju održavanje veza između preduzeća u Rusiji i preduzeća koja zapošljavaju sunarodnike u zemljama u okruženju, direktnu kupovinu takvih preduzeća (delom na ime oprosta dugova Rusiji), osnivanje prekograničnih zajedničkih preduzeća čiji je cilj da pomognu sunarodnicima, pretnju ekonomskim sankcijama, uključuju-

325

104 Koristan prikaz evolucije zvanične ruske politike prema Rusima u državama nastalim po raspadu Sovjetskog Saveza daje Paul Kolstoe, *Russians in the Former Soviet Republics* (London: Hurst, 1995), 10. poglavlje.

105 *Nezavisimaja gazeta*, 19. april 1995; *Rossijskie vesti*, 19. april 1995; *Izvestija*, 20. april 1995.

106 Osnovne smernice državne politike Ruske Federacije prema sunarodnicima naseljenim u inostranstvu (utvrđene odlukom Vlade Ruske Federacije, 31. avgusta 1994, br. 1064).

ći i prekid trgovine i promenu carinskog režima, u slučaju “drastičnog kršenja prava sunarodnika”. I konačno, socijalne i kulturne mere podrazumevaju obezbeđivanje “tehničke, informacione i finansijske pomoći” štampi na ruskom, podršku ruskim (*ruskij*) kulturnim institucijama i aktivnostima, finansiranje ruskih (*rossijskij*) univerziteta, instituta, fakulteta i gimnazija u zemljama u okruženju, primanje sunarodnika na srednjoškolske i visokoškolske ustanove u Rusiji i obezbeđivanje udžbenika i nastavnika za učenje ruskog u susednim zemljama.

Iako je vlada vajmarske Nemačke i sama zapravo donela više ovakvih zakona, ona nije (pošto je nemešanje u unutrašnje stvari jedne zemlje tada bilo norma koja je imala opšte važenje) smela da prizna da održava direktne kontakte s pripadnicima nemačkog etnosa s one strane granice, da finansira njihove organizacije, potpomaže (pa tako i kontroliše) njihov privredni život, štampu na nemačkom i nemačke obrazovne institucije u tom “novom inostranstvu”. Otvoreno priznanje ruske vlade da primenjuje ovakve mere, u kombinaciji s glasnim i učestalim zvaničnim izjavama na ovu temu, odražava dve ključne razlike u međunarodnom kontekstu zavičajnog nacionalizma u međuratnom periodu i danas. Prva razlika je normativna i institucionalna. U međuratnom periodu princip teritorijalnog suvereniteta bio je mnogo snažniji. Posle Prvog svetskog rata ugovori o manjinama u Ligi naroda nametali su izvesne obaveze državama naslednicama, ali te su obaveze odbačene kao neprihvatljivo mešanje u unutrašnje stvari, i to manje zbog sadržaja (odredbe tih ugovora su bile zaista vrlo mlake), koliko zbog toga što su one, na tada neprihvatljiv način, simbolički narušavale suverenitet države.¹⁰⁷ Takve optužbe se, naravno, mogu čuti i danas, ali one zvuče pomalo zastarelo. U odnosu na međuratni period, tvrdnje država da se unutrašnje stvari tiču isključivo njih samih slabile su onako kako su jačale složene mreže prekograničnih nadležnosti u različitim domenima politike, a briga za prava manjina – kao i za poštovanje ljudskih prava – s one strane granice, u međuvremenu je postala institucionalizovana i stekla je legitimitet na međunarodnom nivou.¹⁰⁸

107 Ovom osećanju doprinela je i činjenica da obaveze za zaštitu manjina nisu bile univerzalne, već da su nametnute samo novim (odnosno odnedavno uvećanim) državama.

108 O ovom problemu u kontekstu nastajuće “svetske države” v. John W. Meyer, “The World Polity and the Authority of the Nation-State”, u: George M. Thomas/John W. Meyer/Francisco O. Ramirez/John Boli, *Institutional Structure: Constituting State, Society and the Individual* (Newbury Park, Calif.: Sage, 1987). O institucionalizovanju i legitimizovanju diskursa o ljudskim pravima na međunarodnom nivou v. Yasemin Soysal, *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 1994).

Druga upadljiva razlika je geopolitičke prirode. Ruska vojna, politička i ekonomska nadmoć u odnosu na države naslednice Sovjetskog Saveza mnogo je veća nego što je to bila nadmoć vajmarske Nemačke u odnosu na srednjoistočnu Evropu. To bez sumnje važi za prvu deceniju Vajmarske republike, a možda čak i za prvih nekoliko godina nacističkog režima. Donekle je uverljiva pretpostavka da su teritorijalni aranžmani nakon Prvog svetskog rata zapravo pomogli Nemačkoj da, dugoročno gledano, popravi svoj geopolitički položaj u Evropi,¹⁰⁹ dok se za postsovjetsku Rusiju tako nešto ne može tvrditi. Ipak, na kraći i na srednji rok, vajmarska Nemačka je bila u mnogo lošijoj poziciji u odnosu na svoje “novo inostranstvo” nego što je to danas slučaj s postsovjetskom Rusijom. Poražena i razoružana, Nemačka je (privremeno) bila vojno slabija od Poljske i Čehoslovačke; njena sloboda delovanja u spoljnoj politici (čak i u odnosu prema bitno slabijim istočnim susedima) bila je svedena na minimum. Rusija, tome nasuprot, uživa mnogo veću slobodu delovanja, i ima mnogo veću moć u odnosu na novo okruženje. Ta nedvosmislena i jasna regionalna, geopolitička i ekonomska superiornost omogućila je Rusiji da zauzme odlučan stav u odnosu na ruske manjine u inostranstvu, dok joj, istovremeno, normativna erozija jakih zahteva za suverenitetom i okolnost da je briga za manjine s one strane granice stekla sasvim nov legitimitet na međunarodnom planu omogućavaju da svoj oštri ton upakuje u retoriku ljudskih i manjinskih prava.

327

To ukazuje na još jednu kontekstualnu razliku između vajmarskog i savremenog ruskog zavičajnog nacionalizma. Vajmarska spoljna politika neprestano je bila usmerena na reviziju Versajskog sporazuma; taj je revizionizam u krajnjoj liniji uvek obuhvatao i zalaganje za promene teritorijalnih granica, mada mirne (barem u Štrezemanovo vreme). Rusija, s druge strane, iako je tako upadljivo nadmoćna (ili možda upravo stoga), nije nužno zainteresovana za teritorijalne promene. Opšte je prihvaćeno stanovište da su sadašnje granice Ruske federacije proizvoljne, da nemaju nikakvo istorijsko opravdanje ili normativni dignitet – a ipak niko ne smatra da ih treba hitno menjati. Ima političara koji pokušavaju da proguraju ideju teritorijalnih promena, i oni tvrde da je neprihvatljivo da Ukrajina i Belorusija postoje kao zasebne države, ili da šest miliona Rusa živi pod kazaškom vlašću. Ali ta ideja nema aksio-

109 Suština ovog argumenta jeste da nove države u istočnoj srednjoj Evropi nisu uživale ozbiljniju pomoć Zapada, te da bi pre ili kasnije svakako morale da biraju između Berlina i Moskve, s obzirom na sve veću snagu i Nemačke i Sovjetskog Saveza, a da su, budući antisovjetski nastrojene, automatski težile tome da se priklone Nemačkoj. V. Andreas Hillgruber, “'Revisionismus' – Kontinuität und Wandel in der Außenpolitik der Weimarer Republik”, u: *Historische Zeitschrift* 237 (1983), str. 600ff.

matski status koji je imala u vajmarskoj Nemačkoj.¹¹⁰ Među pripadnicima elite postoji načelni konsenzus o potrebi da Rusija povрати status svetske ili makar kontinentalne sile, ali ne postoji konsenzus o tome da to nužno podrazumeva i prekrivanje granica, a kamoli ponovno pripajanje novonastalih nezavisnih država. Sve to nema nikakve veze ni s tim što je rusko rukovodstvo postalo “umereno”, niti s početnom “atlanticističkom” i prozapadnom orijentacijom ruske spoljne politike (pošto ona ionako nije dugo trajala) – ali zato ima veze s tim što je tokom poslednjih stotinak godina osetno opao “materijalni” značaj teritorije, ima veze s delimičnom “deteritorijalizacijom” i “ekonomizacijom” moći, barem u “naprednijim” regionima, dok su u međunarodnom diskursu i međunarodnim organizacijama, u isto vreme i u prividnoj protivrečnosti s tim, institucionalno reifikovane i “sakralizovane” postojeće teritorijalne granice.¹¹¹ Zbog ovog prvog ne postoji potreba za menjanjem granica; zbog ovog drugog takva promena skoro da bi bila nemoguća. U poređenju s međuratnim periodom, granice su postale više “nepovredive”, ali u direktnoj srazmeri s tim i manje značajne. Zbog tog dvojakog trenda, teritorijalni revizionizam je postao skup, “neefikasan” i, moglo bi se reći, u krajnjoj liniji nepotreban način da se uveća snaga države – što priznaju čak i oni čiji se planovi obično nazivaju neoimperijalističkim.¹¹²

328 Javna retorika zavičajnog nacionalizma sasvim je dobro išla uz pokušaje Rusije da konsoliduje hegemoniku poziciju, bez teritorijalnog pripajanja država iz okruženja. Zavičajni nacionalizam po definiciji prelazi preko teritorijalnih granica; on insistira na neteritorijalnoj jurisdikciji nad državljanima druge države. Stoga on može pomoći uspostavljanju i legitimisanju ekstrateritorijalnog uticaja i kon-

110 Jedan od razloga je i to što je u vajmarskoj Nemačkoj ovakav teritorijalni revizionizam bio nedvosmisleno usmeren na tzv. poljski koridor, Granjsk i Gornju Šlesku; maksimalističke pretenzije se jesu razlikovale među sobom, ali ovo je bio minimum svih zahteva. U slučaju Rusije, revizionizam nije jasno usmeren: sadašnje granice Ruske Federacije se, doduše, doživljavaju kao proizvoljne, ali ne postoji neka zajednička predstava o tome šta bi, tačnije, gde bi bila ta minimalno “prihvatljiva” Rusija.

111 O sve manjem značaju teritorije v. Richard Rosecrance, *The Rise of the Trading State: Commerce and Conquest in the Modern World* (New York: Basic Books, 1986).

112 Oslanjajući se na definiciju carstva koju daje Majkl Dojl, Ronald Sjuni smatra da ne treba stavljati znak jednakosti između “imperijalnog projekta”, koji kao takav podrazumeva uspostavljanje (ili ponovno uspostavljanje) punog suvereniteta centra nad udaljenom i potčinjenom periferijom, i “hegemonije velesile”, koja podrazumeva odnos dominacije između dve odvojene države; Sjuni tvrdi da upravo ovo potonje važi za postsovjetsku Rusiju. V. Ronald Suny, “Ambiguous Categories: States, Empire and Nations”, u: *Post-Soviet Affairs* II, no. 2 (1995), str. 193-94.

trole, a to Rusija i jeste želela da postigne. Veza između retorike zavičajnog nacionalizma i prioriteta vajmarske spoljne politike bila je mnogo slabija. Retorika zavičajnog nacionalizma je bila uopštena, odnosila se na sve Nemce s one strane granice. A opet, kao što je već rečeno, vajmarska spoljna politika prema dvema susednim državama s najvećim nemačkim zajednicama (prema Poljskoj i Čehoslovačkoj) dramatično se razlikovala: u prvom slučaju vodili su je duboki antagonizam i ozbiljne teritorijalne pretenzije, a u drugom “korektni” odnosi i pokušaj da se poveća nemački ekonomski uticaj u srednjoj Evropi. Delom iz tog razloga, a delom zato što je u međuratnom periodu briga za manjinska prava s druge strane granice imala manji međunarodni legitimitet, retorika zavičajnog nacionalizma bila je manje pogodna za javnu upotrebu i legitimisanje vajmarske spoljne politike.

Ali, onoliko koliko je zvanični zavičajni nacionalizam u postsovjetskoj Rusiji bio javniji i vidljiviji nego u vajmarskoj Nemačkoj, toliko je, u slučaju Rusije, zavičajni nacionalizam civilnog društva bio manje vidljiv. Reportaže i komentari o Rusima van Rusije dobijali su udarna mesta u ruskoj štampi, a pandan vajmarskom *Ostforschung* pojavio se u vidu mnogobrojnih instituta koji su se bavili proučavanjem zemalja iz okruženja. Međutim, s obzirom na stepen državne kontrole nad elektronskim medijima, kao i na to da je država finansirala, a povremeno i direktno naručivala neka istraživanja, sve to pripada civilnom društvu samo jednim delom, i ne sasvim nedvosmisleno. Opozicione političke partije i frakcije, kao i pojedini političari, obilato su koristili retoriku zavičajnog nacionalizma da bi kritikovali vladu zato što nije jasnije stala u odbranu Rusa u zemljama u okruženju;¹¹³ međutim, ti političari teško bi se mogli uzeti kao deo civilnog društva pošto njihov zavičajni nacionalizam, iako definisan u suprotstavljanju zvaničnoj politici, direktno stoji u službi borbe za vlast. Jezgro zavičajnog nacionalizma civilnog društva u vajmarskoj Nemačkoj, ta gusta i moćna mreža udruženja koja se bave pripadnicima nemačkog etnosa u inostranstvu, nema svoj pandan u postsovjetskoj Rusiji. To je, naravno, odraz opšte slabosti civilnog društva u državama naslednicama Sovjetskog Saveza. Osim toga, u vajmarskoj Nemačkoj zavičajni nacionalizam civilnog društva mogao je da se izgradi, ideološki i organizaciono, na čvrstoj predratnoj tradiciji brige za Nemce u inostranstvu. Ne treba ni pominjati da u sovjetsko doba takva tradicija brige za Ruse van Rusije nije postojala.

Ciljna grupa vajmarskog zavičajnog nacionalizma relativno je jasno definisana. U praksi, naravno, nije uvek bilo tako očigledno ko toj grupi pripada, naročito u regionima fluidnog etnokulturnog identiteta kakvi su Gornja Šleska ili delovi istočne Pruske. No, bilo je sasvim nesporno da se zahtevi Nemačke kao ekster-

¹¹³ Stavove ruskih političkih partija o pitanju Rusa u “bliskom” inostranstvu prikazuje P. Kolstoe, *Russians*, str. 276ff.

nog nacionalnog zavičaja odnose na “pogranične Nemce” i “Nemce u inostranstvu” u srednjoj i istočnoj Evropi, i da su ti pogranični Nemci i Nemci u inostranstvu definisani svojom etnokulturnom nacionalnošću.

Tome nasuprot, u Rusiji ne postoji čak ni načelna saglasnost o tome kojem su krugu ljudi upućeni zahtevi ruskog zavičajnog nacionalizma.¹¹⁴ U širokoj upotrebi je pet termina koji imenuju tu populaciju. Najjasniju paralelu s vajmarskim zavičajnim nacionalizmom nalazimo u zahtevima za zaštitu onih koji su Rusi po etnokulturnoj nacionalnosti (*ruskie*). Drugi termin, *rossijane*, koji se takođe obično prevodi s “Rusi”, tumači ruskost ne kroz pozivanje na etnokulturnu nacionalnost – ili bolje da kažemo na *rusku* etnokulturnu nacionalnost – već kroz pozivanje na *Rossija*, to jest rusku državu, odnosno na Rusiju shvaćenu u teritorijalnom smislu. Ta se formulacija može tumačiti i u subjektivno-političkom smislu, kao identifikacija s ruskom državom, tj. s Rusijom kao domovinom, rodnom grudom, ili, što je uobičajenije, u objektivno-etnokulturnom smislu, kao pripadnost jednoj od mnogih etnokulturnih grupa koje se smatraju autohtonim u Rusiji. To poslednje značenje povremeno se pridaje izrazu *etničeskie rossijane*, prividnom oksimoronu koji spaja prideve “etnički” i izvedenice iz izrazito neetničke imenice *Rossija*. U praksi *rossijane* više služi kao “politički korektna” zamena za *ruskie*, pošto priznaje da je populacija u Rusiji multietnična, a manje kao alternativni odgovor na pitanje kojoj je to populaciji Rusija zavičaj.¹¹⁵

Treći široko rasprostranjen termin je *russkojazyčnye*, odnosno rusofoni, oni koji govore ruski. Gotovo su svi sovjetski građani u nekoj meri govorili ruski, tako da ovaj pojam nema čisto jezički smisao. On pre ukazuje na dve različite katego-

114 V. Kolstoe, *Russians*, str. 260ff.; Mark Beissinger, “The Persisting Ambiguity of Empire”; u: *Post-Soviet Affairs* II, no. 2 (1995), str. 169-70.

115 Godine 1989. najveće grupe Rusa u smislu *rossijane*, državljana Rusije ali ne i pripadnika ruskog etnosa, koje su se mogle naći van Rusije bili su Tata-ri, Jevreji (oni su prema zvaničnom sovjetskom tumačenju nacionalnosti bili *rossijane* utoliko što su u principu imali “sopstvenu” nacionalnu teritoriju unutar RSFSR, iako se na popisu 1989. manje od 5% stanovništva u toj udaljenoj oblasti na granici s Kinom izjasnilo kao Jevreji), Lezgini, Oseti, Baškiri, Mordvini, Čuvaši i Čečeni (prema podacima Vladinog komiteta SSSR-a za statistiku, *Nacionalni sastav stanovništva*, str. 5-11). U meri u kojoj su se pripadnici ovih nacionalnih grupacija izvan “sopstvenih” etno-nacionalnih teritorija asimilovali s Rusima, oni su zaista sasvim i mogli da budu legitiman predmet zaštite na koju je Rusija pretendovala. Međutim, u ovom slučaju Rusija je mogla da tvrdi da ima pravo da ih štiti kao “govornike ruskog jezika”, ali nije mogla da polaže pravo na to da ih štiti u njihovom nacionalnom svojstvu Tatara, Jevreja itd. O izbegavanju termina *ruskie* v. Kolstoe, *Russians*, str. 260-61.

rije ljudi (pored onih koji su Rusi po etnokulturnoj nacionalnosti) koji bi se mogli identifikovati s Rusima u neruskim državama naslednicama Sovjetskog Saveza i s Rusijom kao svojim eksternim nacionalnim zavičajem: prva kategorija obuhvata one koji dugo žive van “svoje vlastite” nacionalne države i žele da se identifikuju s Rusima i asimiluju s njima u ruskoj državi (naročito Ukrajinci i Belorusi, ali takođe i članovi drugih raspršenih nacionalnih grupa, kao što su Jermeni ili Jevreji).¹¹⁶ Druga kategorija obuhvata ljude koji, doduše, žive u “vlastitoj” nacionalnoj državi (“vlastitoj” u smislu da ona odgovara nacionalnosti koja je bila upisana u njihovim zvaničnim dokumentima iz sovjetske ere, ili pak njihovoj etnokulturnoj nacionalnosti onako kao je oni sami definišu) ali čiji je primarni (a nekad i maternji) ruski, i koji se zato mogu politički poistovetiti s Rusima u toj državi, i s njima se udružiti u otporu programima jezičkog nacionalizovanja.¹¹⁷

Četvrti termin je *sootečestvenniki*, sunarodnici, to jest ljudi koji imaju zajedničku otadžbinu (*otečestvo*). Međutim, u postsovjetskom kontekstu, to prvobitno, jasno političko značenje zakriveno je mešavinom kriterijuma, nekom kombinacijom porekla, etniciteta, ranijeg državljanstva i duhovno-kulturne orijentacije. Tako je jedan stručnjak definisao “sunarodnike” kao “one koji su ranije bili podanici Ruskog carstva ili državljani SSSR-a, i njihove direktne potomke, koji trenutno nemaju rusko državljanstvo ali pripadaju jednoj od etničkih grupa koje žive u Rusiji i smatraju da su duhovno i kulturno-etnički povezani s Rusijom”.¹¹⁸ Taj ter-

331

116 Dejvid Lejtin čak smatra da bi ovi “govornici ruskog”, zajedno s pripadnicima ruskog etnosa u neruskim državama naslednicama Sovjetskog Saveza, s vremenom mogli da stvore novu nacionalnost “govornika ruskog”, koja bi se razlikovala od “ruske” nacionalnosti. V. David Laitin, “Identity in Formation: The Russian-Speaking Nationality in the Post-Soviet Diaspora”, članak pročitana na Godišnjoj skupštini Američkog udruženja politikologa, 1994.

117 Dominik Arel tvrdi da bi ova potonja kategorija ljudi mogla biti naročito važna u Ukrajini. V. Dominique Arel, “Language and Group Boundaries in the Two Ukraines”, rad pročitana na Konferenciji o nacionalnim manjinama, nacionalizujućim državama i eksternim nacionalnim zavičajima u novoj Evropi, Naučni i konferencijski centar Belado, Italija, avgust 1994.

118 Ovu definiciju formulisala je radna grupa na čijem je čelu bio profesor Igor Bliščenko, direktor Nezavisnog instituta za međunarodno pravo (v. članak “Rossiia vnov’ prinimaet sootečestvennikov iz zarubež’ia”, *Izvestija*, 8. septembar 1992; zahvaljujem Polu Kolstou, koji mi je i skrenuo pažnju na ovaj članak). Slične definicije čuo sam i u razgovorima koje sam vodio s predstavnicima Ruskog ministarstva za nacionalna i regionalna pitanja tokom juna 1994. i jula 1995. godine. Članak iz *Izvestija* bavi se pre-

min, koji je nekoherentna smeša pravnih, etnografskih i identitetskih pojmova, najčešće se sreće u zvaničnim dokumentima.

Poslednji termin je *graždane* (građani odnosno državljani). Zaštita vlastitih građana koji žive u drugim državama, čini se, nešto je sasvim drugačije od uobičajnog nacionalizma, čije je osnovno obeležje pretenzija da zaštiti pripadnike vlastite nacije koji nisu i državljani države. Međutim, u postsovjetskom kontekstu ta razlika nije tako jasna. Izraz *graždane* često se (barem u političkom govoru, ako ne i u zvaničnim dokumentima) koristi metaforički, otprilike kao sinonim za “sunarodnike” (*sootečestvenniki*);¹¹⁹ koristi se, takođe metaforički, kada se tvrdi da Rusija snosi odgovornost za sve bivše sovjetske državljane. Štaviše, Rusija jeste pokušala da sve pripadnike svoje nacije i pretvori u svoje državljane.¹²⁰ Ona je pokušavala da sa susjednim državama sklopi sporazum o dvojnog državljanstvu.¹²¹ Nedavno su ruski zvaničnici predložili da Rusija, u nedostatku takvih sporazuma, dodeli državljanstvo svima koji podnesu zahtev, čak i u slučaju da imaju državljanstvo neke od država naslednica.¹²² Ako bi se to činilo u većem obimu, ruske pretenzije u susjednim zemljama bi ojačale, pa bi se dobio i dobar izgovor za intervenciju.¹²³

cima, srodnicima po direktnoj “uzlaznoj” liniji a ne potomcima, srodnicima po “silaznoj” liniji, ali iz konteksta i iz drugih dokumenata (uključujući tu i članak I. P. Bliščenka) jasno proizlazi da je ovo prosto pogrešno preneseno. V. npr. I. P. Bliščenko/A. H. Abasidze/E. V. Martinenko, “Problemi zvanične politike Ruske Federacije u odnosima sa sunarodnicima nastanjenim izvan granica Federacije”, *Gosudarstvo i pravo* 2 (1994), str. 10, članak koji nudi slične definicije ali ne pominje pripadnost nekoj od etničkih grupa nastanjenih u Rusiji.

119 Kostoe, *Russians*, str. 261.

120 Beissinger, “The Persisting Ambiguity of Empire”, str. 171.

121 Potpisan je sporazum s Turkmenistanom, a o sličnim dokumentima vode se pregovori s Kirgistanom, Tadžikistanom i Belorusijom. V. “Na čto setuet seto”, *Rossijskie vesti*, 6. jul 1995.

122 Pravni osnov za to postavljen je 1993. godine, kada je van snage stavljena jedna važna odredba ruskog Zakona o državljanstvu: prema njoj, naime, osoba koja već ima državljanstvo neke druge države nije mogla da dobije rusko državljanstvo, osim u slučajevima u kojima su između dveju zemalja postojali bilateralni sporazumi.

123 Sa stanovišta međunarodnog prava, to što Rusija tvrdi da ima pravo da zaštiti svoje građane u “bliskom inostranstvu” čak i ukoliko oni imaju državljanstvo države u kojoj su nastanjeni u najmanju je ruku problematično. Tradicionalna pravna literatura poznaje kategoriju zaštite građana u inostranstvu, tzv. diplomatsku zaštitu, ukoliko je dotična osoba državljanin

Promenljivi i dvosmisleni vokabular zavičajnih pretenzija omogućio je Rusiji da radi na više razboja, i da iznosi mnoštvo u pravnom smislu samo delimično podudarnih pretenzija u odnosu na države u okruženju. Putem neke vrste raspodele semantičkog posla, termin *russkie* je dobio kulturni odjek i emotivnu snagu (stoga i jeste bio najpogodniji za upotrebu u kontekstu domaćeg političkog nadmetanja), dok *rossijane*, *russkojazyčnye* i *sootečestvenniki* (što su termini veoma daleki svakodnevnom govoru, termini bez ikakvog kulturnog odjeka i emotivne snage, izuzev u slučaju ovog poslednjeg) označavaju širu ciljnu grupu, pa se stoga mogu koristiti u međunarodnom kontekstu i u zvaničnim dokumentima kako bi artikulirali pravne zahteve koje Rusija polaže u obližnjim zemljama (i pokazali da ti zahtevi prevazilaze uske etničke interese u zaštiti pripadnika ruskog etnosa). I konačno, ekspanzivna politika dodele državljanstva omogućuje Rusiji da napravi kombinaciju tradicional-

samo one države koja pretenduje na pravo da je zaštiti ali *ne* i države u kojoj je nastanjena. Međutim, u poslednjih nekoliko decenija broj lica s dvojnim (pa čak i višestrukim) državljanstvom drastično se povećao, pa su sudovi u nekim situacijama morali da odrede koje će od dva ili više formalnih državljanstava uzeti kao "efektivno" državljanstvo dotične osobe, odnosno s kojom državom ta osoba ima "realnije" i "čvršće" veze. Delimično i zbog razvoja ovog pojma "efektivnog" državljanstva, tradicionalna zabrana pružanja diplomatske zaštite licima koja imaju dvojno državljanstvo (ukoliko je jedno od tih državljanstava državljanstvo one države u kojoj je osoba koja treba da uživa zaštitu i u kojoj je nastanjena) ne poštuje se više tako strogo; države koje tvrde da moraju da štite takva lica, ma koliko taj zahtev bio problematičan, u međuvremenu mogu da se pozovu na neke odluke iz sudske prakse u kojima je "efektivno" državljanstvo neke osobe (najčešće upravo državljanstvo one države u kojoj dotična osoba uglavnom boravi i u kojoj i ima jače društvene, ekonomske, političke i kulturne veze) zapravo državljanstvo one države koja pretenduje na obavezu da je štiti. Ovo je, međutim, ipak relativno redak slučaj: on, na primer, ne bi dao osnova pretenziji Rusije da štiti osobu koja ima i rusko i kazahstansko državljanstvo i koja uglavnom živi u Kazahstanu. Pošto je ogromna većina Rusa koji žive u "bliskom inostranstvu" trajno nastanjena upravo u tim državama, nejasno je kako bi se kao njihovo "efektivno" državljanstvo moglo uzeti državljanstvo Ruske Federacije. To što u "bliskom inostranstvu" ima sve više ljudi s dvojnim državljanstvom Rusiji (bar sa stanovišta međunarodnog prava) ne bi dalo zakonski osnov da interveniše u zemljama "bliskog inostranstva", iako bi nesumnjivo poslužilo kao osnov za političko legitimisanje takve intervencije na unutrašnjem planu. O diplomatskoj zaštiti i dvojnem državljanstvu v. Loïc Darras, "La double nationalité", disertacija, Paris, 1986, str. 63iff.

ne (i s gledišta međunarodnog zakona legitimnije) retorike o zaštiti građana u drugim državama i zahteva zavičajnog nacionalizma da se zaštite pripadnici iste nacije koji nisu i državljani matične države. Ta oportunistička upotreba višeznačnih idioma još je otvorenija u donekle nezgrapnom spoju rečnika ljudskih prava s rečnikom zavičajnog nacionalizma – recimo u često ponavljanoj tvrdnji da Rusija mora da zaštiti ljudska prava Rusa (tj. pripadnika ruskog etnosa) u zemljama u okruženju.

ZAKLJUČAK

334 Kao što sam napomenuo, vajmarski zavičajni nacionalizam bio je složena mreža političkih stanovišta, kulturnih idioma, organizacionih mreža i prekograničnih socijalnih odnosa. Na taj način može se posmatrati i ruski zavičajni nacionalizam. Kao politički fenomen, zavičajni nacionalizam, i u domaćem i u međudržavnom kontekstu, bio je upadljiviji u postsovjetskoj Rusiji nego u vajmarskoj Nemačkoj. U Rusiji su izjave na temu zavičajnog nacionalizma bile od većeg značaja i za zvanični vladin i za opozicioni politički diskurs i za domaće političko nadmetanje nego što je to bio slučaj u vajmarskoj Nemačkoj. Kao i vajmarski zavičajni nacionalizam, i ruski zavičajni nacionalizam bio je ukršten i s domaćim političkim nadmetanjem i s naporima da se ojača ruska hegemonija u okruženju. U oba konteksta, i onom domaćem i onom međudržavnom, stavovi zavičajnog nacionalizma su se proračunato koristili kao sredstvo za druge ciljeve. Ali opet kao u Vajmaru, ta instrumentalna upotreba stavova zavičajnog nacionalizma nastala je (i zapravo je jedino i bila moguća) na temelju zajedničkog i automatski prihvaćenog stava da Rusi koji žive u državama “bliskog inostranstva” pate, i da ruska država ima obavezu da uradi nešto u njihovu korist.

Budući da je, kao politički fenomen, zavičajni nacionalizam smešten i u širi domaći i u međudržavni kontekst, njemu nedostaju vlastita, autonomna logika i dinamika. Kao politički fenomen, zavičajni nacionalizam jeste niz poteza, niz stanovišta, skup povezanih diskurzivnih tvrdnji – ali “igra” u kojoj se ti potezi aktiviraju, i u kojoj se isplate ili se ne isplate, nije igra zavičajne politike, već je to niz širih unutrašnjepolitičkih i međudržavnih “igara”. “Vrednost” ili prikladnost zavičajnog stanovišta i poteza zavisi od nivoa igre u datom momentu – od pravila igre i resursa kojima igrači raspolažu.¹²⁴ Uopšte uzev, zbog većeg međunarodnog legiti-

124 Podrobna rasprava o pravilima i resursima koji određuju “strukturu”, a ujedno i kritički pristup Gidensovom pojmu “dualne strukture” i Burdijeovom pojmu habitusa kod. William H. Sewell, Jr., “A theory of Structure – Duality, Agency, and Transformation”, u: *American Journal of Sociology* 98, no. 1 (1992).

miteta koji je stekla briga za manjine s one strane granice, u međuvremenu čak i institucionalizovana, “potezi” zavičajnih nacionalista danas su prikladniji i korisniji nego što su to bili u međuratnom periodu. Dakle, domaća politička arena u postsovjetskoj Rusiji daje podsticaj za politiku zavičajnog nacionalizma – možda i samo zbog toga što danas ima tako malo idioma koji bi se po političkoj profitabilnosti mogli meriti s njima. S obzirom na široko rasprostranjen i samorazumljiv osećaj da nešto treba učiniti za Ruse u državama naslednicama SSSR-a,¹²⁵ u nadmetanju za političku vlast na domaćoj sceni retorika zavičajnog nacionalizma je usvojena takoreći automatski, u nedostatku ičeg boljeg.

Kao kulturni idiom, ruski zavičajni nacionalizam bio je mnogo nesigurniji, dvosmisleniji i promenljiviji od svog vajmarskog pandana. Diskurs vajmarskog zavičajnog nacionalizma mogao je da se osloni na “velikonemačku” tradiciju iz sredine XIX veka i na tradiciju brige za Nemce na teritorijama Habzburškog carstva i carstva Romanovih, u smiraj Bizmarkove i Vilhelmove ere. Pošto u Rusiji nije bilo slične tradicije, diskurs zavičajnog nacionalizma morao je da se sastavi od različitih raspoloživih i legitimnih parčića. Pošto nema domaće korene, on je morao da bude skrpljen od niza diskurzivnih tradicija: od “klasičnog” zavičajnog nacionalizma, pravne retorike o diplomatskoj zaštiti građana u drugim državama, diskursa ljudskih prava i rečnika svojstvenog politici velikih sila. Posledično, taj je diskurs višeglasan i oportunistički, on, kao što je već rečeno, deluje na više nivoa i bez doslednosti. Dvosmislen i delom nedosledan vokabular za identifikaciju ciljne grupe kojoj se zavičajni nacionalizam obraća samo je jedan indikator toga.

335

Kao organizacionom fenomenu, ruskom zavičajnom nacionalizmu nedostaje jaka baza, nedostaju mu ona udruženja civilnog društva koja su bila karakteristična za vajmarski zavičajni nacionalizam; stoga se mreža organizacija koje se brinu za Ruse u susednim zemljama mnogo više oslanja na državu. I konačno, kao fenomen društvenih spona, ruski zavičajni nacionalizam, kao i njegov vajmarski pandan, podrazumeva i razvijanje i održavanje prekograničnih odnosa i slanje pomoći. Valja organizovati priliv pomoći i ponovo uspostaviti mreže i odnose koji su prekinuti odvajanjem tih oblasti od Sovjetskog Saveza, ali taj proces još uvek je u početnoj fazi; danas još ne znamo dovoljno o tome da bismo mogli nešto određeno tvrditi. Međutim, dugoročno gledano, političko stanovište ruskih i rusofonih manjina u državama naslednicama (a naročito to koliko i na koji način one od Rusije

125 Pri čemu, razume se, na ovakav stav bitno utiču mediji, ako ga sami i ne stvaraju, pa je on tako *proizvod* zavičajnog nacionalizma koliko je i *preduslov* za njegovo postojanje.

očekuju rešenje svojih problema, umesto da na njihovom rešavanju rade u okviru država naslednica u kojima žive) u velikoj će se meri obrazovati u zavisnosti od tih odnosa i pomoći, kao što će zavistiti i od stepena i oblika njihove integrisanosti s Rusijom (pa i od odvajanja od konteksta države naslednice).

Izvornik: Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Oxford University Press, 1996, str. 13-22 i 107-147.